

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 10

1984

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

ЗАСНОВАНО В 1975 Р.

ВИПУСК 10

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

В статтях збірника, посвячених громадянській війні, аналізуються питання профспівкового і радянського будівництва, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, боротьби з господарською розрухою. Ряд статей присвячено проблемі інтернаціонального виховання і зміцнення дружби народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму.

Для спеціалістів в області отечественной історії, аспірантів, студентів, пропагандистів.

У статтях збірника, присвячених громадянській війні, аналізуються питання профспівкового і радянського будівництва, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, боротьби з господарською розрухою. Ряд статей присвячено проблемі інтернаціонального виховання і зміцнення дружби народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму.

Для спеціалістів у галузі вітчизняної історії, аспірантів, студентів, пропагандистів.

Головна редакційна колегія

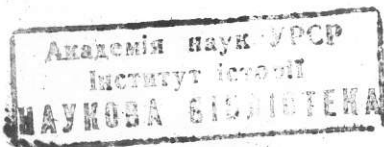
Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), В.І.Клюков, І.М.Мельникова, І.С.Слабеев,
П.С.Сохаць (заст. головного редактора), М.І.Супруненко, А.М.Шлепаков

Редакційна колегія випуску

С.В.Кульчицький (відповідальний редактор), Ю.М.Гамрецький, Р.Г.Симоненко,
О.М.Мовчан (відповідальний секретар)

Адреса головної редакції
252001 Київ, МСП, Кірова, 4,
Інститут історії АН УРСР
Тел.29-67-92

Редакція історичної літератури

I 0505000000-133 34-94
M22I(04)-84

© Видавництво "Наукова думка", 1984

О. П. Д а н и л ь ч е н к о
КУЛЬТУРНЕ ШЕФСТВО УКРАЇНИ
НАД КОЛЕКТИВАМИ БУДІВНИКІВ
БАЙКАЛО-АМУРСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МАГІСТРАЛІ

Ідейно-виховна шефська робота в трудових колективах країни має давні традиції. Культурне шефство виникло в результаті творчої ініціативи трудящих і розвивалось як цілком нова форма суспільної діяльності працівників науки і культури, спрямована на подання безкорисливої культурної допомоги трудівникам матеріального виробництва у виконанні завдань, що мають важливе народно-господарське значення.

Комуністична партія приділяє постійну увагу питанням удосконалення ідеологічної, культурно-виховної, в тому числі культурно-шефської роботи, для розвитку й зміцнення якої велике значення мали рішення XXV і XXVI з'їздів КПРС про підвищення ефективності ідеологічної роботи та комплексний підхід до комуністичного виховання трудящих. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії підкреслювалось, що "дедалі більшої широти набуває шефство наших театрів, літературно-художніх журналів над заводами, колгоспами, над такими будовами, як БАМ і КамАЗ. Досвідчені майстри керують колективами самодіяльності, літературними об'єднаннями, народними театрами. Відбувається життєдайний процес збагачення мистецтва знанням життя і, з другого боку, дальшого придучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури"¹.

На сучасному етапі одним з найважливіших об'єктів культурного шефства є БАМ. Багатонаціональні колективи будівників Байкало-Амурської магістралі оточені великою увагою й турботою працівників культури. В загальнонародну справу шефства над БАМом вагомий вклад внесли діячі науки і культури Радянської України, зусилля яких спрямовувались партійною організацією республіки. На листопадовому (1977 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначалось, що одним з найважливіших завдань ідейно-політичної роботи є виховання молоді в дусі патріотизму, братерської дружби народів нашої країни, формування глибоких інтернаціоналістських переконань.

Питання культурного шефства над будівництвом БАМу вже порушувалося в історичній літературі². Та незважаючи на його актуальність, воно ще не стало предметом спеціального дослідження. В даній статті ставиться мета простежити основні напрями й форми культурного шефства трудящих України над трудовими колективами будівників БАМу, узагальнити досвід такого шефства, нагромаджений за 1974-1980 рр.

У багатогранній шефській допомозі Радянської України БАМу творчо використовувався вже набутий досвід шефської роботи організацій і установ респуб-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. - К., 1976, с. 89.
² Адрес опыта: ударные стройки. - Киев, 1979.

ліки з колективами будівельників прокатного стану "3600" на заводі "Азовсталь" в Іданові, найбільшій в світі криворізької домни № 9, інших гігантів індустрії республіки. Укладені тут договори про співдружність працівників культури з будівельниками поклали початок систематичному й масовому шефству над ударними будовами.

1973 р. спільною постановою Міністерства культури УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМ України було створено Республіканську раду по координації культурно-шефської роботи на ударних будовах п"ятирічки³, до складу якої ввійшли представники творчих спілок Українського гастрольно-концертного об'єднання, товариства "Знання" Української РСР, ряду редакцій періодичних видань. Завданням Ради являлись організація, планування й координація шефської діяльності, надання їй методичної та практичної допомоги, узагальнення й розповсюдження передового досвіду роботи. Вже в роки десятої п"ятирічки Рада здійснювала культурне шефство над колективами 59 ударних будов⁴, але особливу увагу шефські організації приділяли будівникам БАМу, які працювали на спорудженні Ургала. Характерними рисами шефства над колективами бамівців стали не тільки його плановість, але й масовість, систематичність, об'єднання і координація зусиль десятків організацій республіки.

Вагомий внесок у шефську роботу на БАМі внесли профспілки республіки. Велика й багатогранна шефська діяльність Укрпрофради, Республіканського Будинку самодіяльної творчості, обласних рад профспілок, а саме: виступи колективів художньої самодіяльності, агітбригад, народних театрів, проведення лекцій і читальних конференцій, була спрямована на підвищення трудової й політичної активності будівників, більш повне задоволення їх культурних запитів, розвиток самодіяльної творчості трудящих.

Велику увагу по зміцненню шефських зв'язків комсомольських організацій республіки з будівниками БАМу приділяв ЦК ЛКСМ України. В грудні 1974 р. був затверджений комплекс заходів по наданню шефської допомоги будівництву БАМу комсомольцями УРСР.

На БАМ щороку відправлялися агітконцертні групи в складі лекторів, пропагандистів, провідних спортсменів, артистів, досвідчених комсомольських працівників⁵. Такі групи систематично працювали в агітпоїзді ЦК ВЛКСМ "Комсомольская правда", добре відомому будівникам найвіддаленіших дільниць траси⁶. Для молоді БАМу до 1976 р. було відправлено тисячі томів суспільно-політичної й художньої літератури на суму понад 30 тис. карбованців⁷.

Особлива увага приділялась шефській роботі при спорудженні селища Ургал, де з листопада 1974 р. працює сформований на Україні спеціалізований будівельно-монтажний поїзд "Укрбуд". ЦК ЛКСМУ координував шефську діяльність в Ургалі безпосередньо з керівництвом, партійною і комсомольською організаціями "Укрбуду"⁸. Були встановлені перехідний приз ЦК ЛКСМУ імені М.Островського і диплом, яким щоквартально нагороджувалися кращі комсомольсько-молодіжні колективи поїзда, переможці соціалістичного змагання.

Тісні ділові контакти встановились між комітетами комсомолу багатьох підприємств України і будівельних організацій БАМу. Так, наприклад, комсомольці

³ Поточний архів Українського гастрольно-концертного об'єднання Міністерства культури УРСР (далі - Укрконцерту) за 1979 рік.

⁴ Адрес опыта: ударные стройки, с.53.

⁵ Музыка, 1977, № 6, с.12.

⁶ БАМ - панорама всенародной стройки. Вып.4. 1977 год. - Хабаровск, 1978, с.15.

⁷ Там же, с.16.

⁸ Поточний архів Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії УРСР. Звіт про роботу спеціалізованого будівельно-монтажного поїзда "Укрбуд" (далі - СБМД "Укрбуд") за 1977 рік, арх.72.

Миколаєва взяли шефство над будівниками лінії Тинда - Чара. Вони вирішили укомплектувати й відправити на БАМ бібліотечки політичної, технічної та художньої літератури, розробити програми дискотек, направити комсомольців міста для роботи в бригаді monterів колії В.Шпенькова⁹. Зобов'язання миколаївців - це одне підтвердження міцних шефських зв'язків, що встановились між комсомольцями республіки і будівниками БАМу. Почин бамівців "Я - хазяїн будови" одержав широке розповсюдження на багатьох ударних будовах України.

Комсомольське шефство - це не тільки поїздки агітбригад та обмін досвідом. Це також прагнення сприяти закріпленню кадрів, що для будівництва БАМу має першорядне значення. І посланці комсомолу республіки їхали на поповнення "Укрбуду", інших будзагонів БАМу. Тільки комсомольська організація Київщини в 1973-1974 рр. направила на БАМ 81 молодого ентузіаста¹⁰.

1978 р. ЦК ЛКСМУ, Укрпрофрада і спорткомітет республіки затвердили план спільних заходів щодо поліпшення спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи в "Укрбуді", зміцнення її матеріальної бази. Так виникла нова, невідома раніше, форма шефства. Згодом вона довела свою дієвість. Щорічно будівельники Ургала одержували спортінвентар на суму 6 тис. карбованців. В селищі були споруджені спортзал, стадіон і перший на БАМі плавальний басейн. Завдяки допомозі шефських організацій республіки "Укрбуд" став одним з провідних спортивних колективів на БАМі.

Заслужовує на увагу ще один цінний почин комсомольців республіки. 1975 р. на БАМ виїхала бригада існуючого на громадських засадах конструкторського бюро "БАМ" при Харківському обкомі ЛКСМУ. Вони створили кілька варіантів проектів збірно-розбірних дерев'яних спортзалів і спортмайданчиків на дерев'яному настилі. Проекти ці прийняв для впровадження у виробництво ГоловБамбуд. Вони виявилися найбільш прийнятними в даних умовах. Такі спортзали споруджено в Тинді, Ургалі, Кічері, інших селищах БАМу, а також на нафтопромислах Тюмені, в Костромі, Сочі¹¹.

Під час перебування на Східній дільниці БАМу в 1978 р. делегації Спорткомітету УРСР було укладено договір про шефську допомогу Україні фізкультурним організаціям новобудов Сибіру і Далекого Сходу, перш за все БАМу. Переведення шефської допомоги на договірну основу дозволило підвищити її ефективність, зробити більш планомірною, оперативною і дійовою. На БАМі постійно працювали комплексні бригади спеціалістів фізичної культури й спорту, відомих спортсменів і досвідчених тренерів, лекторів і кореспондентів спортивних газет республіки. Необхідним інвентарем поповнилися спортзали Хабаровська, Ургала, Березового. Спортсмени Східної дільниці БАМу змагалися за перехідний приз Спорткомітету Української РСР¹². В гості до бамівців приїздили українські легкоатлети, борці, шахматисти, кваліфіковані футбольні команди "Динамо" з Києва і "Шахтар" з Донецька¹³. Спортсмени не обмежувались лише показовими виступами, а організовували масові змагання серед бамівців, складання норм ГПО, проводили спільні тренування, спортивні вечори й зустрічі. Гості брали участь і в будівництві Ургала.

Трудові подвиги будівників БАМу стали дійовим засобом комуністичного виховання радянської молоді. Одним з цікавих прикладів цього є діяльність

⁹ БАМ, 1980, 22 нояб.

¹⁰ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.779, оп.10, спр.27, арк.1-2, 64.

¹¹ Комсомольская правда, 1979, 3 июня; Комсомольское знамя, 1976, 27 янв.

¹² Поточний архів Спорткомітету УРСР за 1978 рік. Угода - зобов'язання по наданню шефської допомоги фізкультурним організаціям Сибіру і Далекого Сходу на 1978-1980 роки.

¹³ Комсомольская правда, 1977, 6 сент.; Спортивна газета, 1980, 4 верес.; Тихоокеанская звезда, 1980, 28 сент.

патріотичного клубу старшокласників "Местяда", створеного при середній школі № 16 м.Бердянська Запорізької області¹⁴. Онуки дніпробудівців влітку працювали на великих будовах країни, в тому числі й на БАМі. В Ургалі вони брали участь у спорудженні нової школи, виступали з концертами, організовували екскурсії й походи.

Доброю традицією культурного шефства над ударними будовами стала неодмінна участь у ньому вчених, спеціалістів народного господарства, діячів культури, членів республіканського товариства "Знання". Лектори товариства сприяли формуванню у будівників БАМу активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних та моральних якостей, чим вносили вклад у підвищення ефективності будівництва й якості роботи.

Щоквартально в Ургал виїздили 2-3 провідних лектори республіканського товариства "Знання", які читали по 20-25 лекцій, давали консультації пропагандистам на місцях. Найбільш вдалою формою лекційної роботи на БАМі виявилось створення агітаційно-пропагандистських бригад для роботи безпосередньо в селіщах на трасі майбутньої залізниці¹⁵. В останні роки відбувся перехід до читання взаємозв'язаних циклів лекцій з залученням спеціалістів з різних галузей знань. Українські лектори надали своїм колегам, що працюють на БАМі, велику методичну допомогу.

Важливим аспектом культурного шефства України над будівництвом БАМу є науково-технічне шефство в межах науково-технічного товариства "Будіндустрія" Української РСР. У складі товариства - провідні інженери й вчені, спеціалісти в галузі будівництва. Між ними і посланцями України на будівництві БАМу встановились тісні контакти. В 1976 р. було організовано творчий виїзд на станцію Ургал спеціалістів по виконанню робіт у зимових умовах та методу бригадного підряду. Спільно з керівництвом "Укрбуду" вони розв'язали багато відповідальних завдань наукової організації праці при використанні агрегатів у зимових умовах, будівництва на вічномерзлих ґрунтах, з будівельниками провели бесіди, лекції та консультації. Товариство надіслало бамівцям спеціальну літературу з методичними порадами, організувало обмін досвідом з передовими будівельними організаціями республіки на базі ВДНГ Української РСР.

Проведені заходи допомогли бамівцям у боротьбі за підвищення продуктивності праці й якості роботи, успішне виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Цьому також сприяло систематичне висвітлення праці будівників органами масової інформації, головним завданням яких, в шефстві над "будовою вітку", є популяризація трудових починів кращих бамівців, широке висвітлення ходу соціалістичного змагання трудових колективів, пропаганда нових, дієвих його форм, узагальнення передового досвіду, а також своєчасне виявлення та усунення недоліків.

Працівники преси республіки взяли під контроль виготовлення замовлень для БАМу на підприємствах України. Ударній будові присвячували спеціальні випуски газети "Правда України", "Робітнича газета", "Молодь України", "Вечірній Київ", "Комсомолец Донбасса", "Приазовский рабочий" та інші. В газеті "Культура і життя" було створено постійну рубрику "Майстри мистецтв на ударних будовах", де періодично друкувалися матеріали про культурно-шефську діяльність на БАМі. Роботу газети серед будівників станції Ургал було відзначено Почесною грамотою СБМП "Укрбуд"¹⁶.

¹⁴ Турист, 1979, № 7, с.3; Рабочее слово, 1980, 23 авг.

¹⁵ БАМ - панорама всенародной стройки. Вып.5.1978 год, с.159.

¹⁶ Адрес опыта: ударные стройки, с.113.

Подібні матеріали часто з'являлися і на сторінках газети "Літературна Україна", журналів "Соціалістична культура"; "Український театр". Журнал "Україна" шефствував над комсомольсько-молодіжною бригадою Г.Дубини з "Укрбуду"¹⁷.

Роботу по культурному обслуговуванню будівників БАМу регулярно висвітлювали радіотелеграфне агентство України і Головна редакція Українського телебачення. Делегації республіки, що вліздили на БАМ, завжди мали в своєму складі спеціальних кореспондентів і фотокореспондентів РАТАУ та провідних республіканських газет.

Кореспонденти телепрограми "Актуальна камера" побували у київських метробудівців, які прокладають Північно-Байкальський тунель БАМу, у лісорубів Всесоюзного ударного будівельного загону імені ХІІІ з'їзду ВЛКСМ та в інших колективах, де працюють посланці України. В складі агітпоїзда ЦК ВЛКСМ "Комсомольская правда" українські тележурналісти проїхали вже зданими в експлуатацію дільницями БАМу, беручи найактивнішу участь в агітаційно-пропагандистській роботі. Наслідком поїздки стало яскраве кінодослідження про інтернаціональні зв'язки республіки з будовою віку.

Трудові діла будівників БАМу широко висвітлювалися в постійних рубриках республіканського телебачення "БАМ росте, БАМ мужніє", "Україна - БАМу, Далекому Сходу, Сибіру", в щоденних випусках останніх вистей, в програмі "Актуальна камера".

Республіканське радіо провело бесіду "за круглим столом" молодих художників, які побували на БАМі, передало репортажі з виставки київського художника В.Кузьменка "Після поїздки на БАМ", підготувало радіокомпозиції за повістю Д.Герасимчука "За всі роки нашої любові" з розповіддю автора про поїздку на Східну дільницю БАМу і по роману О.Лупія "Сонце між соснами", радіонарис О.Калініної "Дорога". Ці передачі стали ще одним свідченням багатогранних культурно-шефських зв'язків з будівниками БАМу і перетворилися в добру традицію.

Важливою подією щодо створення теле- та радіопередач на обмін став договір про співробітництво, укладений між Українським телебаченням і Хабаровським крайовим комітетом у справах телебачення та радіомовлення. Це допомогло краще відобразити на телеекрані та розповісти в ефірі про героїчні звершення бамівців, зберегти їх образи для майбутніх поколінь.

Взаємодія, ділове співробітництво творчих спілок і організацій з трудовим колективом БАМу дозволили налагодити успішну шефську роботу по культурному обслуговуванню дільниць БАМу силами діячів літератури та мистецтва.

Відомий український радянський письменник Ю.Збанацький в статті "Магістраль подвигу" відмічав, що "письменники Радянської України від початку будівництва і до сьогодні проявляють великий інтерес і до будівників БАМу, і до справ будівничих. Щорічно хтось із наших товаришів відвідує будову, разом із славними творцями магiстралi проходять нелегкі дороги, вживаються в думи і прагнення бамівців, прагнучи одного - якнайповніше розповісти своїм читачам про все найсучасніше і найвизначніше у творенні будови віку"¹⁸.

Завдяки поїздкам, безпосереднім контактам з бамівцями стала можливою поява цілого ряду прозаїчних, поетичних, драматичних, публіцистичних творів, що розкривають життєдайний характер соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів нашої країни. Для багатьох молодих письменників перебування серед будівників БАМу стало визначальним у їх творчій долі, викликавши інтерес до

¹⁷ Адрес опыта: ударные стройки, с.125.

¹⁸ Трудні кілометри. - К., 1979, с.254.

трудовах звершень їх сучасників на найбільшій будові сьогодення. У 1974 р. за відрядженням ЦК ЛКСМ України на БАМ виїздили українські письменники Д.Голубач та С.Тельнюк. Вони побували в різних кінцях майбутньої траси, зустрічались з її першопрохідцями. Близько двох років прожили вони на БАМі, стали не лише свідками, але й безпосередніми учасниками будівництва, працюючи в районній газеті "Рабочее слово", в колективі "Укрбуду" на спорудженні станції Ургал. Результатом зустрічей і спостережень стали книги "Магістраль віку", "Від Дніпра до Амура" та "Далекосхідне кільце" – перші репортажі про будівництво БАМу¹⁹.

Восени 1976 р. Хабаровським відділенням Спілки письменників РРФСР було організовано свято книги на Східній дільниці БАМу. В ньому брала участь і делегація українських письменників в складі П.Шабатина, М.Братана, С.Бурлакова, Б.Сулинського, М.Равлюка та ін.²⁰ В.Кочевський і Б.Чалий брали участь у днях радянської літератури на Східній дільниці БАМу, присвячених 325-річчю воз'єднання України з Росією²¹, що стали справжнім святом дружби і братерства посланців чотирьох братніх республік, які працюють на Східній дільниці – Російської Федерації, України, Молдавії та Таджикистану. Слідом за ними на БАМі побували творчі бригади українських письменників. Проведені ними творчі звіти, вечори, читацькі конференції стали значною віхою в духовному збагаченні будівників магістралі. Відомі всій країні майстри слова, такі, як М.Стельмах, В.Соко, Д.Павличко, В.Коротич, І.Драч, Р.Братунь та інші, відвідали БАМ, відчувши пульс великої будови. Письменники повертались до своїх творчих лабораторій з новими цікавими задумками, темами майбутніх творів, головними героями яких ставали люди праці.

Серед книг, що вже вийшли друком, на "бамівську" тематику слід відзначити роман О.Лупія "Тайга", повість М.Гревцова і О.Єфременка "Траса мужності", повість Д.Герасимчука "Вікно на Бурев", нариси Ю.Збанацького, Б.Чалого, С.Плацинди, Л.Тендока, П.Шабатина, М.Равлюка, вірші В.Забаштанського, Б.Олійника, С.Бурлакова, Л.Вишеславського.

Нещодавно на Україні видано збірки "Трудні кілометри" і "Клич магістралі", серед авторів яких є і молоді самодіяльні поети та прозаїки – будівники БАМу. Такі спільні видання сприяють взаємозбагаченню літератур братніх республік, поглибленню контактів між їх посланцями на "будові віку". Автори цих книг – вихованці літературної студії "Багульник", створеної в Ургалі С.Тельнюком. Літератори-початківці – теслярі В.Заїка та А.Корнеев, кочегар В.Замулаєв, геодезист І.Павлов, майстер Р.Сисюк та інші часто виступали на вечорах перед будівниками магістралі²². Згодом "Багульник" став літературним об'єднанням всієї Східної дільниці БАМу.

Великі будови наших днів, у тому числі й Байкало-Амурська магістраль, дають багатий життєвий матеріал і майстрам пензля. Індустріальна тема стала провідною в творчості багатьох українських художників. Не раз вони в складі творчих бригад і агітпоїзда ЦК ВЛКСМ "Комсомольская правда" виїздили на БАМ. В 1976 р. після чергової поїздки було організовано виставку робіт молодого художника А.Шарія, присвячену будівникам БАМу²³. Провівши влітку 1979 р. пі

¹⁹ Аникин Н.И. Стройка века. – М., 1976, с.88; Робітнича газета, 1975, 1 січ.

²⁰ БАМ – панорама всенародной стройки. Вып.3. 1976 год, 1977, с.206; Дальневосточная магістраль, 1976, 2 окт.

²¹ Комсомольская правда, 1976, 21 апр.; Літературна Україна, 1978, 23 тр.

²² Советская Россия, 1978, 7 марта; Молодой дальневосточник, 1976, 14 окт.; Рабочее слово, 1979, 27 июня.

²³ БАМ – панорама всенародной стройки. Вып.4. 1977 год, с.16.

тора місяці на Східній дільниці, молоді художники А.Гатило, Є.Кравець та А.Фокін теж створили ряд цікавих полотен про будівників Ургала²⁴. Довгий час на БАМі працювали художники В.Кузьменко, В.Червотюк і П.Зікунов. Створені ними твори експонувались на БАМі і одержали високу оцінку глядачів.

Міністерством культури УРСР в Ургалі було організовано виставку творів образотворчого мистецтва, присвячену 60-річчю Великого Жовтня. Бамівці познайомились з роботами відомих майстрів пензля народних художників СРСР С.А.Григор'єва, М.Г.Дерегуса, С.Ф.Шипка, народного художника УРСР М.П.Глушенка, заслужених художників республіки М.Ф.Бортнікова, Т.З.Крижевського, П.Я.Куденка, Г.В.Малахова та багатьох інших. Експоновані на виставці живописні полотна, графічні аркуші, ліногравюри відображали різні сторони життя радянського народу. Виставку відвідали всі члени загону "Укрбуд", а також будівельники інших селищ Східної дільниці БАМу²⁵.

Значну роботу по культурному обслуговуванню будівників БАМу проводили й республіканські театральне та музичне товариства та їх міжобласні відділення. З гастролями на БАМ виїздили колектив Херсонського українського музично-драматичного театру²⁶, творчі групи молодих артистів Київського академічного театру опери та балету ім. Т.Г.Шевченка і Київського театру юного глядача. Бамівці мали змогу познайомитись з мистецтвом таких провідних майстрів української сцени, як народні артисти СРСР Н.Ткаченко і Л.Тарабаринів, народні артисти республіки Г.Ніколаєва і Ю.Жоаков.

Рада по культурному обслуговуванню трудящих і шефській роботі на ударних будовах, що діє при театральному товаристві, надавала активну допомогу учасникам художньої самодіяльності "Укрбуду".

1979 р. в Ургалі працювала творча група Кримського відділення Спілки композиторів України. Серед музичних творів, присвячених праці будівників БАМу, виділяються поема-скерцо для симфонічного оркестру Г.Таранова "Новий експрес", пісні про першобудівників К.Домінчена, В.Вірменича, І.Зуєва, В.Підвали, Б.Олексієнка, К.Шутенка та ін.²⁷ Проте в цілому "бамівська" тема ще чекає свого втілення в нових музичних творах.

При правлінні Спілки кінематографістів УРСР також була створена комісія по шефству над ударними будовами. Бригади кінематографістів показали бамівцям художні фільми, провели зустрічі глядачів з їх творцями, допомогли роботі любительської кіностудії Ургала. Добре відомий будівникам БАМу літературний спектакль "Автографи комсомолу", з яким виступили актори кіностудії ім. О.П.Довженка заслужений артист УРСР В.Пашенко та артист Т.Болотов²⁸.

Особлива роль у шефській роботі з будівниками БАМу належала Українському гастрольно-концертному об'єднанню. Виконувчи рішення XXV з'їзду КПРС про покращання культурного обслуговування трудящих всесоюзних ударних будов, Укрконцерт в 1976 р. уклав з Хабаровською крайовою філармонією договір про творчу співдружність. Цей договір увіачав кількарічний пошук найбільш оптимальних форм організації концертної роботи художніх колективів республіки на Східній дільниці БАМу. Він також передбачав зміцнення творчих зв'язків у роботі по культурному обслуговуванню посланців України і пропаганді серед будівників БАМу кращих зразків сучасної літератури та мистецтва братніх радянських республік, вітчизняної та зарубіжної класики, мистецтва країн соціалістичної співдружності.

²⁴ Поточний архів Міністерства культури УРСР за 1979 рік. Стенографічний звіт республіканської наради з питання дальшого покращання комплексного культурного обслуговування будівників Східної дільниці БАМу.

²⁵ Рабочее слово, 1977, 5 авг.

²⁶ Гудок, 1976, 30 січ.

²⁷ Адрес опыта: ударные стройки, с.68.

²⁸ Вечірній Київ, 1980, 22 лют.

З 1977 р. українські артисти виступали перед бамівцями практично щомісяця, а в 1979 р. культурне шефство розповсюдилось вже на всю Східну ділянку БАМу. Це привело до більш широкого охоплення слухачів, потребувало більш планомірного характеру культурно-шефської роботи. Художні колективи та виконавці республіки виступали перед будівниками станцій Сулук, Алонки і Солони, де працюють посланці Російської Федерації, Молдавії і Таджикистану, перед воїнами-залізничниками. Такі виступи, безперечно, сприяли зміцненню дружніх зв'язків між посланцями братніх республік, взаємозбагаченню кращими здобутками культур російського, українського, молдавського і таджицького народів.

Тільки в 1977-1980 рр. перед будівниками БАМу виступили понад 70 художніх колективів і десятки виконавців Радянської України. Гаряче аплодували бамівці артистам Державного українського народного хору імені Г.Верьовки, Державної хорової капели Української РСР "Думка", гудульського ансамблю пісні і танцю, струнного квартету імені М.Лисенка, естрадних ансамблів "Явір", "Водиграй", "Льонск", "Райдуга", "Кримські зорі", "Беркут"²⁹. Традиційними стали щорічні творчі звіти майстрів мистецтва України перед бамівцями в дні святкування роковин Великого Жовтня. Кожен художній колектив прагнув мати в своєму репертуарі твори, тематично пов'язані з пам'ятними датами, такі, що пропагують ідеї братньої дружби народів СРСР, їх плідного співробітництва. Після одного з концертів у 1976 р. керівництво "Укрбуду" в листі Міністерству культури УРСР, Укрпрофраді і ЦК ЛКСМУ писало: "Агітаційно-політичне та виховне значення концертів, що відбулися, важко переоцінити. В ті чудові, незабутні хвилини кожен з нас почував себе вдома, відчував увагу та турботу з боку партійних, радянських, профспілкових організацій України. Високий ідейно-художній зміст виступів надихає нас, українських будівників, на нові трудові звершення на благо нашої любимої Батьківщини".

Українських артистів добре знали і на інших ділянках БАМу, куди вони приїздили як учасники традиційного щорічного фестивалю "Вогні магістралі"³⁰.

Соціалістичне змагання "За покращання культурного обслуговування будівників Східної ділянки БАМу", в яке активно включилися працівники Українського гастрольно-концертного об'єднання, також сприяло значному поліпшенню концертної діяльності на будівництві магістралі³¹. Постійну увагу цьому питанню приділяла партійна організація Укрконцерту. Підсумки виконання договору про творчу співдружність з Хабаровською філармонією підводилися щорічно на відкритих партійних зборах Укрконцерту, куди запрошувалися представники з Хабаровська.

Частими гостями БАМу були й кращі самодіяльні колективи України, зокрема Харківського підшипникового заводу, Жовтневого Палацу культури м.Києва, тресту "Укршахтобуд" з Донецька, Північнодонецького виробничого об'єднання "Азот", Новокаховського електромашинобудівного заводу³². Це сприяло підвищенню рівня самодіяльної народної творчості в "Укрбуді". В Ургалі при будинку культури "Україна" були створені народний театр, дитячий ляльковий театр, ліночна вокальна група "Ургалочка", естрадний оркестр, ізостудія, ансамбль на-

²⁹ БАМ - панорама всенародной стройки. Вып.5, 1978 год, с.158.

³⁰ Труд, 1977, 3 июля; Рабочее слово, 1980, 12 июля, 13 авг.; Дальневосточная магистраль, 1976, 12 авг.

³¹ Есть Восточное кольцо! Специальный выпуск ежегодника "БАМ - панорама всенародной стройки". - Хабаровск, 1979, с.26.

³² Комсомольская правда, 1978, 6 апр.; Гудок, 1976, 30 сич.; Радянська Україна, 1978, 11 черв.

родних інструментів³³. Від шефів з України надійшли музичні інструменти, ноги, декорації, костюми, методичні поради.

Слід відзначити, що поїздки на БАМ, зустрічі з будівниками "магістралі віку" важливі не лише для них. Вони справляють значний вплив і на діячів культури та мистецтва республіки, збагачуючи їх знаннями потреб людей праці, залучаючи до безпосередньої участі у справі комуністичного творення на найважливішій його ділянці. Такі поїздки стали стимулом для нових творчих пошуків. Пригадуючи свої гастролі на БАМі, народна артистка СРСР Д.Петриненко писала: "Важко передати словами той душевний стан, якимось надзвичайно прекрасне почуття радості й задоволеності, що переповнювало мене від свідомості, що я тут, в Ургалі, серед рідних мені людей, що я співаю для них, що для них це радість і, звичайно ж, справжнє свято для мене"³⁴.

В одинадцятій п'ятирічці значно розширилась координація культурно-шефських зусиль чотирьох братніх республік, чії посланці трудяться на будівництві Східної ділянки БАМу - Росії, України, Молдавії і Таджикистану. Об'єднання цих зусиль дозволило підняти культурне шефство на якісно новий ступінь, оскільки дало можливість широкого добору найбільш зрілих в ідейному та художньому відношеннях колективів, організації проведення виступів на БАМі видатних акторів, а також створення великих концертних програм з залученням артистів чотирьох республік. Це підвищило ефективність культурно-шефської роботи, відкрило нові широкі горизонти для вдосконалення інтернаціонального, патріотичного виховання будівників БАМу, пропаганди ідей дружби народів СРСР, сприяло зближенню, взаємозбагаченню, інтернаціоналізації культур братніх республік.

За час, що минув, шефськими організаціями України нагромаджено певний досвід культурно-шефського обслуговування бамівців, який є суцільною цінністю і використання якого як на БАМі, так і на інших великих новобудовах дало змогу підняти культурно-шефську роботу на рівень сучасних вимог.

О. Т. Б о г д а н о в

РОЛЬ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ У ЗМІЦНЕННІ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР
(на прикладі братерських зв'язків трудящих Києва
і міст союзних республік у роки дев'ятої п'ятирічки)

В умовах розвинутого соціалізму міжнародні відносини характеризуються все більш тісними політичними, господарськими і культурними взаємозв'язками, зростанням ролі багатонаціонального робітничого класу у співдружності всіх націй і народностей СРСР.

Важлива роль у здійсненні накресленої Комуністичною партією програми дальшого розвитку нашої країни, зближенні націй і народностей, зміцненні дружби народів належить соціалістичним трудовим колективам (та їх основній різновидності - виробничим). Останнім часом з'явилася значна кількість праць, в яких безпосередньо досліджується ця проблема. Автори розглядають роль трудового колективу в комуністичному будівництві й вихованні нової людини, роль партійної, профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій у житті і діяльності колективу тощо.

³³ Культура і життя, 1979, 19 лип.; Молодой дальневосточник, 1980, 22 авг.; Дальневосточная магистраль, 1976, 16 дек.; Рабочее слово, 1976, 23 апр.; 1980, 2 сент.

³⁴ Адрес опыта: ударные стройки, с.156.

Головна особливість виробничих колективів полягає в тому, що вони об'єднують трудящих, які безпосередньо створюють матеріальні блага, національне багатство суспільства. Складаючи близько шести процентів від загальної кількості трудових колективів, вони об'єднують понад 70% усіх працівників у народному господарстві¹. Закономірністю розвинутого соціалістичного суспільства є зростання ролі трудових колективів у вирішенні економічних, політичних і соціальних завдань.

Підвищення ролі трудових колективів залежить у першу чергу від бойовистості та ініціативи первинних партійних організацій. Постійно вдосконалюючи форми і методи роботи, Комуністична партія надає великого значення своїм низовим ланкам, посиленню їх зв'язків з масами, підвищенню партійного впливу на виробничих ділянках виробничої і суспільно-політичної діяльності. За роки дев'ятої п'ятирічки первинні партійні організації зросли кількісно і якісно. В 1975 р. їх нараховувалось на Україні близько 64 тис.² В Києві наприкінці дев'ятої п'ятирічки в складі міської партійної організації було 2813 первинних парторганізацій, 4659 цехових і 6753 партійні групи, які об'єднували 180 тис. комуністів і кандидатів у члени партії³. "Треба на ділі перенести центр всієї організаторської і політичної роботи, - зазначав В.В. Шербацький, - в первинні партійні організації, які становлять основу нашої партії. Саме первинні парторганізації організують маси на втілення в життя політики партії"⁴.

Завдання радянського суспільства в роки дев'ятої п'ятирічки були визначені рішеннями XXIV з'їзду КПРС. Головне з них: "... забезпечити значне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення зростання продуктивності праці"⁵.

Рішення XXIV з'їзду КПРС викликали могутнє піднесення творчої активності мас. Спиралючись на великі успіхи, досягнуті за останні роки, і досвід передшляху радянського змагання, робітники включилися в боротьбу за виконання завдань нової п'ятирічки. В успішному здійсненні виробничих планів першорядне значення відіграло соціалістичне змагання. В ході його проявлялися здібності й таланти представників усіх націй і народностей країни. Змагання, обмін передовим досвідом, взаємодопомога братніх республік, областей, міст, трудових колективів стали важливим засобом зміцнення дружби народів СРСР.

Значну роль у зміцненні дружби народів відіграло соціалістичне змагання між трудовими виробничими колективами Києва і міст союзних республік. Трудове суперництво між колективами підприємств, яке почалося в роки перших п'ятирічок, знайшло значне поширення в дев'ятій п'ятирічці.

Протягом багатьох років успішно змагаються клівські заводи верстатів-автоматів ім. М. Горького, "Точелектроприлад" ім. Комсомолу України, "Арсенал" ім. В.І. Леніна з московськими заводами "Красний пролетарій" ім. А.І. Єфремова, "Динамо", "Авангард"⁶, "Червоний екскаватор" - з Талінським екскаваторним і Мінським тракторним заводами; мотоциклетний - з Мінським мотобілозаводом; "Укркабель" - з "Среванкабелем"; виробничі об'єднання ім. С.П. Корольова і "Більшовик" із спорідненими підприємствами

¹ Лапин Н.И. Трудовой коллектив - основная ячейка развитого социалистического общества. - М., 1975, с.8.

² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. - К., 1976, с.51.
³ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.5, спр.208, арк.15.

⁴ Радянська Україна, 1977, 22 січ.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. - К., 1971, с.268.

⁶ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.5, оп.44, спр.137 арк.53.

Вільнюса й Мінська, Баку та Риги; Дарницький повзковий комбінат - з підприємствами Москви, Риги, Єревана; трести "Будмеханізація" Головкивбуду - з "Будмеханізацією" Ленінградбуду⁷.

1954 р. під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією трудівники московського заводу "Красний пролетарій" уклали договір про соціалістичне змагання з Київським заводом верстатів-автоматів ім.М.Горького. За час, що минув, змагання двох заводів зміцніло, встановилися постійні контакти між окремими цехами й дільницями. Зокрема, зміцніли творчі зв'язки між дільницею першого механічного цеху "Красного пролетарія" старшого майстра П.Н.Баранова з колективом дільниці Київського заводу верстатів-автоматів старшого майстра М.І.Терещука. З киянами змагався колектив дільниці А.Кузьменка, бригади В.Чернишова, Є.Услюнова, І.Торіна та багатьох інших. У 1974 р., перебуваючи в українських друзів, москвичі заозначили досвід оперативного висвітлення ходу індивідуального змагання киян. А прогресивні методи обробки деталей, розроблені краснопролетарцями, знайшли застосування у горьківців⁸.

Майже чверть століття змагався колектив Київського мотоциклетного заводу з колективами заводів інших республік. Перед киянами у дев'ятій п'ятирічці було поставлено відповідальне завдання: освоїти випуск мотоцикла нової марки "Дніпро-І" і майже вдвоє збільшити випуск продукції. Справитися з цим завданням їм допомогли прогресивні методи праці друзів по соціалістичному змаганню. Так, наприклад, обід для колеса і конічну пару київському заводу поставляв Ірбітський мотоциклетний завод. Однак швидкісний розвиток заводу вимагав налагодити випуск цих деталей на місці. Уральські робітники, приїхавши до Києва вивчили можливість розширення виробничих площ і збільшення випуску машин. Спеціалісти з Свердловської області допомогли встановити напівавтоматичну лінію для вироблення ободів колес, внаслідок чого собівартість деталей зменшилася в чотири рази і було достроково освоєно випуск мотоцикла "Дніпро-І". У 1971 р. колектив Київського мотоциклетного заводу тричі завойовував призові місця у Всесоюзному змаганні споріднених підприємств.

В свою чергу кияни ділилися з друзями по змаганню удосконаленор технологій, досягненнями у підвищенні ефективності виробництва. Так, прес-штамп, винайдений слесарем Київського мотоциклетного заводу, секретарем партійної організації механічного цеху В.М.Яхно, дозволив колективам споріднених підприємств на цій операції підвищити продуктивність праці майже в п'ять разів⁹.

У дев'ятій п'ятирічці договір про індивідуальне змагання став основною формою трудового суперництва між робітниками. Як свідчила практика, така форма соціалістичного змагання сприяла творчим зв'язкам, товариській взаємодопомозі, поширенню передового досвіду.

Ще на початку дев'ятої п'ятирічки за ініціативою Героя Соціалістичної Праці машиніста електровоза депо Київ-Пасажи́рський І.П.Ситникова розгорнулося соціалістичне змагання за економне витрачання паливно-енергетичних ресурсів. В ньому взяли участь машиніст локомотивного депо Москва-Сортувальна І.М.Лешеня, депо Тбілісі - Г.М.Богверадзе і депо Єревана - В.П.Погосян¹⁰. За роки дев'ятої п'ятирічки вони заощадили близько мільйона кіловат-годин електроенергії.

⁷ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.5, оп.44, спр.137, арк. 54.

⁸ Вечірній Київ, 1974, 15 груд.

⁹ Там же, 1972, 29 квіт.

¹⁰ Там же, 1979, 26 лют.

З метою виявлення й використання резервів виробництва в трудових колективах широко розгорнувся рух за особисті виконання п'ятирічних і річних планів, за підвищення продуктивності праці на робочих місцях. ЦК КПРС у постанові "Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання" (1971 р.) підкреслив, що особистий план є дієвим засобом участі трудящих у виявленні і використанні внутрішніх резервів виробництва, конкретною формою зобов'язань робітників, спеціалістів і керівників підприємств¹¹.

Ініціатором цього руху в змаганні побратимів - Київського "Точелектроприладу" і Єреванського "Електроточприладу" виступив токарь заводу "Точелектроприлад" П.Поліщук. За особистими планами П.Поліщука і слюсаря О.Дмитренка були розроблені пристосування для доводки деталей, що дозволило при окремих операціях збільшити продуктивність праці в півтора-два рази. Це дало можливість колективу підприємства при розробці плану на завершальний рік дев'ятої п'ятирічки прийняти зустрічний план - виробити продукції понад план на один мільйон карбованців. Цей досвід широко використали на Єреванському заводі "Електроточприлад"¹².

Дальшому зміцненню дружби і братерського співробітництва між трудовими колективами сприяло змагання підприємств-суміжників, зв'язаних між собою кооперованими поставками. Наприклад, учасниками "Договору тисяч" стали машинобудівники, хіміки, текстильники, працівники сільського господарства Російської Федерації, інших союзних республік. У дев'ятій п'ятирічці підприємства легкої промисловості України змагалися з 4500 суміжними підприємствами країни¹³.

Для розвитку соціалістичного змагання серед робітників легкої промисловості велике значення мав почин робітниць Дарницького шовкового комбінату Л.К.Кондратьєвої, Г.Т.Золотової і П.Г.Волковинської, які запропонували перейти на підвищену зону обслуговування верстатів. Це дозволило збільшити продуктивність праці в 1975 р. у порівнянні з 1970 р. у ткацькому виробництві країни на 52%¹⁴.

Робітничий клас усіх братніх республік активно підтримував ініціативу передових підприємств Москви, які висунули зустрічні плани на 1974 р.

Почин москвичів знайшов гарячу підтримку в трудових колективах України. Першими відгукнулися трудящі об'єднання "Київтрактородеталь", які на рахунок впровадження досягнень науки у виробництво прийняли нові підвищені зобов'язання¹⁵. В республіці близько 3,5 тис. підприємств прийняли зустрічні плани зобов'язання й розгорнули роботу по їх виконанню¹⁶. Послідовне здійснення цих планів народжувало багато нового в боротьбі за мобілізацію резервів підвищення ефективності виробництва. В 1974 р. 141 підприємство столиці Радянської України змагалося на основі зустрічних планів.

Плодотворна дружба, трудове суперництво, обмін передовим досвідом і технологією, товариська взаємодопомога між трудовими виробничими колективами Києва і міст союзних республік дозволили не тільки успішно виконати планові

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1981, т.10, с.466.

¹² Вечірній Київ, 1973, 9 квіт.

¹³ Економіка Радянської України, 1976, № 1, с.16.

¹⁴ Назаров М.Г. Резерви роста производительности труда. - М., 1979, с.66.

¹⁵ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.1, оп.36, спр. 86, арк.25.

¹⁶ Економіка Радянської України, 1975, № 6, с.5.

завдання дев'ятої п'ятирічки, але й перевиконати їх. Промисловики Києва достроково, у вересні 1975 р., виконали п'ятирічний план по зростанню обсягу виробництва і продуктивності праці¹⁷.

Трудові виробничі колективи відіграють вирішальну роль не тільки в здійсненні основних завдань економічної політики КПРС, але й в розв'язанні завдань соціально-політичного розвитку нашого суспільства. "Багатонаціональні трудові і насамперед робітничі колективи, - підкреслював на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Ю.В.Андропов, - це саме те середовище, де найкраще виховується інтернаціоналістський дух, зміцнюється братерство і дружба народів СРСР"¹⁸. Трудові колективи мають важливе значення у подальшому поглибленні співробітництва націй і народностей Радянського Союзу, їх розквіту і зближенню.

В. Й. Бузало

З ДОСВІДУ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
МОЛОДІ НА УДАРНИХ КОМСОМОЛЬСЬКИХ БУДОВАХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1971-1975 рр.)

Важливим напрямом діяльності Комуністичної партії є інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих - цілеспрямований і систематичний процес формування в особи інтернаціоналістських переконань. "Постійне, неминуче за своїм значенням завдання, - зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Ю.В.Андропов у доповіді "Шістдесят років СРСР", - виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї великої Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн"¹.

Комуністична партія виховує у радянських людей вміння з класових позицій підходити до будь-яких національних проблем, домагається ясного розуміння кожної людини, що виконання інтернаціоналістського обов'язку - це перед усім сумлінна, ініціативна, творча праця на загальну користь, всебічне підвищення ефективності і якості роботи, активна участь у вирішенні загальнодержавних завдань, зміцненні світової соціалістичної співдружності.

Чудовими університетами радянського способу життя, школами трудового, ідейно-політичного, морального виховання, осередками виховання радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму для багатьох юнаків і дівчат стали ударні комсомольські будови.

Спорудження багатьох об'єктів народного господарства Української РСР було оголошено ударною будовою Ленінського комсомолу. На її ряштуваннях молоді люди проходили трудове й ідейне гартування, на практиці оволодівали наукою комуністичного творення.

У роки дев'ятої п'ятирічки ВЛКСМ оголосила шефство над спорудженням трьох тисяч об'єктів народного господарства країни, з яких 670 було присвоєно

¹⁷ ХХV з'їзд Комуністичної партії України: Стеногр.звіт. - К., 1976, с.88.

¹⁸ Андропов Ю.В. Шістдесят років СРСР : Доп. на спіл. урочистому засіданні ЦК КПРС, Верхов. Ради СРСР і Верхов. Ради РРФСР у Кремл. Палаці з'їздів 21 грудня 1982 р. - К., 1982, с. 14.

¹ Андропов Ю.В. Шістдесят років СРСР : Доп. на спіл. урочистому засіданні ЦК КПРС, Верхов. Ради СРСР і Верхов. Ради РРФСР у Кремл. Палаці з'їздів 21 груд. 1982 р. - К., 1982, с.15.

почесне звання Всесоюзних ударних комсомольських будов². Ленінська Комуністична Спілка Молоді України стала шефом 20 всесоюзних, понад 30 республіканських і 60 обласних ударних будов, розташованих на території УРСР³.

Серед них такі великомасштабні народногосподарські об'єкти, як найбільша в світі доменна піч № 9 "Криворіжсталі", стан "3600" металургійного заводу "Азовсталь" ім.С.Орджонікідзе, Каховська зрошувальна система, Чорнобильська атомна електростанція, Дніпрогес-2, нові шахти Донбасу.

Оголосивши шефство над тією чи іншою будовою, комсомольські організації брали на себе всю повноту відповідальності за його спорудження від початку будівництва до введення в експлуатацію. Координуючи свої зусилля з партійними, профспілковими, громадськими організаціями, отримуючи від них необхідну допомогу, комсомол залучав молодих виробничників до соціалістичного змагання за скорочення строків будівництва, дострокове введення в експлуатацію й освоєння нових виробничих потужностей, широке впровадження прогресивних методів праці, виконував у молоді любов до своєї професії, почуття гордості за право продовжувати славі традиції радянського робітничого класу. Дальший розвиток міжнародних відносин, зміцнення дружби й співробітництва народів, розквіт і зближення соціалістичних націй плодотворно впливали на формування інтернаціоналістсько-патріотичних почуттів, поглядів, настроїв молодих робітників. Так, у проектуванні Криворізької домни № 9 брали участь 59 проектно-конструкторських організацій Москви і Києва, Новокузнецька і Дніпропетровська, Новосибірська і Одеси. 1850 підприємств з усіх братніх республік постачали для комплексу обладнання і матеріали⁴. Свідомі свого інтернаціоналістського обов'язку, робітники підприємств братніх республік на заклики будівельників України розгорнули змагання під девізом "Замовленням ДП № 9 - зелену вулицю". Трудівники Узловського машинобудівного заводу (Тульська область) на спільному засіданні парткому і завкому профспілки прийняли рішення на місяць прискорити виготовлення для "дев'ятки" потужних кранів⁵. Робітники Череповецького металургійного заводу достроково відвантажили домнобудівникам засипний апарат⁶.

В умовах соціалістичного суспільства важливим засобом інтернаціоналістського виховання виступає колективна спільна праця представників багатонаціональної армії трудящих країни. На ударних комсомольських будовах пліч-о-пліч працювали представники багатьох національностей. Корпуси третьої черги Черкаського хімічного комбінату зводили юнаки і дівчата 23 національностей⁷, Ладижинську ДРЕС - представники 36 національностей, а реконструкцію колесопрокатного цеху Нижньодніпровського трубопрокатного заводу - сини і дочки 45 національностей Радянського Союзу⁸.

Яскравим символом морально-політичної єдності суспільства, братерства всіх націй і народностей Країни Рад, незгасним символом пролетарської солі-

² Комсомольская правда, 1976, 31 янв.

³ Підраховано автором за даними Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі - ПА ІІІ при ЦК Компартії України), ф.7, оп.18, спр.528, арк.49-50 спр.766, арк.63-64.

⁴ Правда України, 1974, 31 дек.

⁵ Александров А., Папук Ю. Больше металла Родине. - М., 1974, с.37.

⁶ Рабочая газета, 1974, 23 авг.

⁷ Бременко Н. Адрес : Черкасский химкомбинат. - Киев, 1975, с.13.

⁸ Ленінський гарт, 1973, вип.6, с.25; Комсомольское знамя, 1973, 3 янв.

дарності назвав В.В.Шербицький спорудження прокатного стану "3600" на металургійному заводі "Азовсталь"⁹. Трудова перемога багатонаціонального колективу будівельників увічнена в першому азовстальському листі, прокатаному в червні 1973 р. на рольгангах шойно спорудженої першої черги стану, і навічно закріпленому на фасаді гс-овного корпусу. На ньому викарбовано імена 19 країнських представників робітничого класу, серед яких росіянин В.С.Бояринов, українець М.С.Бодашевський, грузин Й.А.Хачапурідзе, татарин Р.Х.Ярмухаметов¹⁰.

У справі інтернаціоналістсько-патріотичного виховання партійці та комсомольські організації республіки широко використовували такі дієві форми роботи з молоддю, як навчання в системі комсомольської та партійної політичної освіти, ленінські уроки. Основним змістом комсомольського політнавчання в роки дев'ятої п'ятирічки стало поглиблене вивчення документів ХХІУ з'їзду КПРС, партійних документів, присвячених 50-річчю утворення СРСР, 70-річчю II з'їзду РСДРП, 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Юнаки і дівчата вивчали матеріали про життя і діяльність В.І.Леніна, революційні, бойові та трудові традиції радянського народу, історію Ленінського комсомолу.

В 1974/75 навчальному році в системі комсомольської політичної освіти навчалось близько 1,5 млн.юнаків і дівчат, у системі партійної освіти - 260 тис.комсомольців¹¹. Активно діяли гуртки політичної й економічної освіти молоді на спорудженні стану "3600", ДП-9, Черкаського та Сумського хімічних комбінатів, Білоперківського шинного комбінату. Зокрема, на останньому працювало 7 теоретичних семінарів "Молодь і суспільний прогрес", 13 гуртків "Наш Ленінський комсомол", 20 гуртків "Молоді про партію", 15 гуртків "Основи економічних знань", в яких навчалось більше тисячі юнаків і дівчат ударної будови¹².

Практика свідчить, що в тих комсомольських організаціях, де цілеспрямовано сполучають праця молоді з її політичною й економічною освітою, найбільш повно виявляється активна життєва позиція молодого робітника-інтернаціоналіста. Так, 1972 р. у тресті "Макбуд" на спорудженні електрозваривального цеху Харківського трубного заводу (Донецька обл.) працювало 12 гуртків політосвіти, в яких навчалось 150 юнаків і дівчат. Беручи участь у Ленінському уроці "Зростання продуктивності праці - докорінне економічне завдання", молоді будівельники взяли підвищені зобов'язання і розгорнули змагання "Кращий молодий будівельник своєї професії". Всі 28 комсомольсько-молодіжних колективів успішно виконали свої зустрічні плани, досягли значного покращення трудової дисципліни¹³.

Вислукне значення в справі інтернаціоналістського виховання молоді належить соціалістичному змагання. Широкий його розмах у нашій країні підтверджує ленінське положення про те, що тільки соціалізм здатний викликати з своїх надр принципово нову форму товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей.

Комуністична партія послідовно проводить курс на вдосконалення соціалістичного змагання, виступає мобілізуючою і спрямовуючою силою в його організації. В серпні 1971 р. ЦК КПРС прийняв постанову "Про дальше поліпшення

⁹Радянська Україна, 1974, 5 січ.

¹⁰Приазовський робітник, 1973, 30 люта.

¹¹ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. - К., 1978, с.63.

¹²Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.10485, оп.1, спр.4, арк.88.

¹³Партійний архів Донецького обкому Компартії України, ф.424, оп.14, спр.4, арк.48.

організації соціалістичного змагання", в якій набули дальшого розвитку лєнінські принципи соціалістичного змагання, визначені нові завдання з урахуванням нових вимог, що їх висуває розвинутий соціалізм.

Перед комсомолом партія поставила конкретні вимоги, які полягали у ширшому залученні до змагання, руху за комуністичне ставлення до праці широких мас молоді, поліпшенні шефства комсомольських організацій над ударними будовами, тваринництвом, підприємствами легкої та харчової промисловості, торгівлі і сфери обслуговування¹⁴.

Молоді будівельники Української РСР активно включились у Всесоюзне соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів ударних комсомольських будов за присвоєння звання "Краща комсомольсько-молодіжна бригада". Однією з перших цього почесного звання й перехідного звання ЦК ВЛКСМ здобула комсомольсько-молодіжна бригада монтажників Якова Мальцера (трест "Азовстальбуд" яка досягла найбільшого виробітку на спорудженні стану "З600". Бригада виступила ініціатором змагання за дострокове виконання завдань п'ятирічки по зростанню продуктивності праці. Цей патрістичний почин схвалили ЦК ВЛКСМ, колегія Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії СРСР, його підхопила молодь найважливіших будов країни¹⁵.

Широкого поширення на ударних будовах набув рух за комуністичне ставлення до праці, що є найвищою формою соціалістичного змагання. На Чорнобильській АЕС звання ударників комуністичної праці було удостоєно 8 комсомольським молодіжним бригадам, 17 бригад виборювали його в змаганні¹⁶. В завершальному році дев'ятої п'ятирічки зразки ударної праці на спорудженні Казовської зрошувальної системи демонстрували 25 колективів комуністичної праці: комсомольсько-молодіжні бригади автоскренеристів Олександра Амегіна, Миколи Гутлія, Юрія Мальца, бетонярів Віктора Макаєва, шоферів Анатолія Скрипиченка та ін. Серед молодих будівельників ударної будови звання ударників комуністичної праці удостоїлось 512 чоловік.

Могутнім фактором зміцнення дружби й інтернаціоналістського єднання є мікреспубліканське соціалістичне змагання споріднених і суміжних колективів підприємств, будов, транспорту, колгоспів, радгоспів, міст і сіл на договірних засадах.

Молодь ударних будов приймала активну участь у розвитку трудового суспільства колективів братніх республік, часто виступала його ініціатором. Зокрема, молоді атомобудівники Чорнобильської АЕС на початку 1974 г. викликали на змагання своїх колег з Курської атомної електростанції. У зверненні до останніх вони писали: "Використовуючи передовий досвід, приводячи в дію всі резерви на своїх робочих місцях, молоді трудівники будівництва перевиконали заплановані завдання по продуктивності праці на 9%. За особистими планами на будівництві працюють 850 юнаків і дівчат. Досягнення, як бачите, непогані, але ми розуміємо, що зараз цього мало, нині в авангарді боротьби за високу продуктивність праці повинні йти не десятки, не сотні - всі юнаки і дівчата! "Темпи, економія, якість!" - ось лозунг і настирливі вимоги дня"¹⁷.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1981, т.10, с.471-472.

¹⁵ Комсомольське знамя, 1972, 2 марта.

¹⁶ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.10649, оп.1, спр.1, арк.12, 15.

¹⁷ Там же, спр. 12, арк.30.

Трудове суперництво домнобудівників двох ударних будов Кривого Рогу і Теміртау, почате в 1974 р. з ініціативи криворізьців, значно прискорило темпи будівництва доменної печі № 9. Уклали договір на змагання і 5 комсомольсько-молодіжних колективів "дев'ятки"¹⁸. Один із них, очолюваний досвідченим майстром С.А.Лещенком, змагався з бригадою М.Кондратенка з тресту "Коксохімбуд" (Теміртау), прийняв підвищене зобов'язання - на п'ять днів раніше строку укласти більше 700 кубометрів бетону. Своє зобов'язання бригада виконала¹⁹.

В ході міжреспубліканського соціалістичного змагання міцніли зв'язки виробничих колективів братніх республік, активно засвоювався передовий досвід друзів. Зокрема, широкого поширення на ударних комсомольських будовах України набула нова форма госпрозрахунку і бригадного підряду, ініціатором якої виступив робітник з Підмосков'я М.О.Злобін. Застосовуючи злобінський метод, бригада монтажників М.С.Бодашевського на спорудженні другої черги стану "З600" щомісяця виконувала свої виробничі завдання на 130-140% і економила з початку п'ятирічки збірних конструкцій і матеріалів на суму 500 тис.крб.²⁰

Таким чином, соціалістичне змагання виступало могутнім фактором розвитку та вдосконалення міжнаціональних відносин, зростання економічних і культурних зв'язків братніх народів, сприяло згуртуванню людей різних національностей, утвердженню в їх свідомості високих принципів патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Важливого значення в справі інтернаціоналістсько-патріотичного виховання юнаків і дівчат мало святкування річниць визначних подій в житті нашої Батьківщини: 50-річчя утворення Союзу РСР, 30-річчя Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною.

Ставши на трудову вахту на честь 50-річчя СРСР, колективи ударних будов ознаменували піввіковий ювілей Країни Рад ударною працею. На будовах проводились вахти дружби, естафети ударних справ. За ініціативою комсомольської організації Червоноперекопської дільниці будівництва Північно-Кримського каналу було вирішено провести 15 ударних декад на честь кожної з республік. Працюючи на вахті в честь Узбецької РСР, молоді меліоратори присвятили один день десятиденки місту Ташкенту. На адресу ЦК ЛКСМ Узбекистану і Ташкентського міськомкому партії комсомольці надіслали телеграму, в якій запевнили узбецьких друзів, що високі соціалістичні зобов'язання в честь братньої республіки будуть виконані з честью. Молоді будівельники України дотримали слова, виконали обсяг робіт на 5 тис.крб. понад план²¹.

У рік 50-річчя СРСР комсомольці та молодь ударної будови п'ятирічки Калитянського тваринницького комплексу (Київська область) виступили ініціаторами трудової вахти "50 днів ударної праці" і включились у змагання за право підняти прапор ударної будови на честь ювілею. Комсомольсько-молодіжні бригади взяли на себе підвищені зобов'язання і звернулись до всіх юнаків і дівчат області із закликом стати на ювілейну трудову вахту, під час якої мобілізувати всі резерви для досягнення високої продуктивності праці, ефективного використання засобів механізації, передового досвіду новаторів. Бюро Київського обкому комсомолу схвалило ініціативу молодих будівельників і рекомендувало її всім комсомольським організаціям підприємств, будов, колгоспів і радгоспів області²².

¹⁸ Молодь України, 1974, 15 серп.

¹⁹ На стройке, 1974, 19 июля; 18 авг.

²⁰ Радянська Україна, 1975, 2 лип.

²¹ Строитель канала, 1972, 17 нояб.

²² Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.779, оп.8, спр.10, арх.61-62.

Разом з усім радянським народом молодь ударних будов зустрічала знаменні річниці історії своєї країни з великим трудовим і громадсько-політичним піднесенням. Прагнення збагатити фонд звільєн трудовими дарунками було найкращим проявом її інтернаціоналістської свідомості. Патріотизм і інтернаціоналізм молодих будівельників втілені в конкретних надпланових кубометрах бетону, кілометрах зрощувальних каналів, тоннах змонтованих металокожструкцій.

Культурне шефство є також важливим засобом інтернаціоналістсько-патріотичного виховання молоді зміни робітничого класу. Це - одна з ділянок ідеологічної, політико-виховної роботи, всебічному розвитку якої КПРС приділяла і приділяє велику увагу.

Національна за формою й соціалістична за змістом культура народів СРСР сприяє єднанню багатонаціональної радянської молоді, формуванню у свідомості юнаків і дівчат інтернаціоналістських і патріотичних почуттів.

У роки дев'ятої п'ятирічки культурно-шефська робота на ударних будовах Української РСР піднялась на новий ступінь. Для чіткої організації культурного шефства, надання йому масового характеру, об'єднання і координації зусиль багатьох організацій, в серпні 1973 р. спільною постановою Міністерства культури УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМУ була створена республіканська рада по координації культурно-шефської роботи на ударних будовах п'ятирічки²³. У 1973-1975 рр. Рада здійснювала шефство над колективами 29 ударних будов у 12 областях України²⁴.

Поширилася також така важлива форма культурного шефства, як укладання договорів на творчу співдружність колективів будівельників і діячів культури.

Одним з перших уклали договір на творчу співдружність будівельники ставу "З600" і Одеської кіностудії. Це відбулося під час проведення II Республіканського кінофестивалю "Людина праці на екрані" в березні 1973 р. у Іданові. Будівельники й кіномитці обмінялись Червоними прапорами для нагородження кращих колективів.

Частими гостями на ударних будовах стали художники, скульптори, поети, письменники. Життя багатонаціонального колективу, трудові будні першопрохідників найбільшого в Донбасі вугільного підприємства "Червоноармійська-Капітальна" знайшли відображення в 200 картинах, акварелях, графічних листах, що експонувались на шахті в день її пуску в експлуатацію. Майстри пензля передали в дарунок шахтобудівникам для музею історії підприємства 40 своїх полотен²⁵. На іншій ударній будові - доменній печі № 9 активно діяв літературний пост журналу "Вітчизна". На основі багатих яскравими враженнями зустрічей з будівельниками металургійного гіганта народилась документальна повість В.Решетняка "Вогонь", поетична збірка "Дев'яте небо".

У культурному шефстві над будовами УРСР брали участь і колективи художньої самодіяльності братніх республік.

Утвердженню інтернаціоналістських почуттів у молодих будівельників сприяє лекційна пропаганда, яку КПРС розглядає як один з важливих засобів виховання трудящих у дусі марксистського світогляду, комуністичної переконаності, соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму. Партиї та комсомольські організації будов знаходили більш ефективні форми роботи з молодіжною аудиторією. Значна увага приділялась плануванню всієї лекційно-пропагандистської роботи. Так, партком тресту "Ідановметалургбуд" спільно з ко-

²³ Па ІІІ при ЦК Компартії України, ф.7, оп.18, спр.635, арк.46.

²⁴ Адрес опыта: ударные стройки. - Киев, 1979, с. 53.

²⁵ Рабочая газета, 1975, 3 янв.

мітетом комсомолу розробив комплексний план проведення лекцій з проблематики дружби народів для молодих будівельників стану "3600". У комітеті комсомолу була створена лекторська група у складі молодих комуністів, комсомольських активістів, молодих спеціалістів²⁶. У тресті "Азовстальбуд" для політінформаторів діяв лекторій "Ленінська національна політика дружби і рівності народів"²⁷. У лекційно-пропагандистській роботі широко використовувався місцевий фактичний матеріал, на конкретних прикладах розкривались успіхи ленінської національної політики КПРС, дружба і взаємодопомога радянських народів.

Великою популярністю у молодих будівельників користувались тематичні лекторії, присвячені міжнародним відносинам. Наприклад, на спорудженні ДП-9 активно діяли тематичні вечори "Дружба сильні", "Моя союзна республіка", "Моя автономна республіка"²⁸. У 1972-1973 рр. на будовах Київської області (Кибернетичний центр АН УРСР, Чорнобильська АЕС, Білоцерківський комбінат шов та ін.) діяли постійні лекторії "Наш сучасник", "Країна моя неозора" "В сузір'ї народів-братів"²⁹.

У практичній діяльності партійних і комсомольських організацій в боротьбі за утвердження в свідомості молоді почуття радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму важливе значення має використання революційних, бойових і трудових традицій радянського народу.

На комсомольських будовах молоді робітники 70-х років гідно продовжували і розвивали традиції ударного будівництва. Про готовність молоді примножувати славу ветеранів влучно сказала молода бетонниця тресту "Криворіжбуд" на спорудженні ДП-9 Людмила Шелкова: "Ми заздрили нашим батькам і дідам, що робили революцію, що створювали індустрію молодій Країні Рад. Їм поталанило - вони народились в такий час. Вони були першими", - кажемо ми. Але самі не завжди помічаємо, що живемо в не менш героїчний час, наповнений романтикою великих і важливих справ. Адже і ми теж перші в наших трудових буднях. І отримана в райкомі комсомольська путівка - це не довідка про працевлаштування, а передупка на передову лінію п"ятирічки"³⁰.

У січні 1973 р. "Комсомольська правда" надрукувала звернення героїв перших п"ятирічок, ветеранів партії до комсомольців, молодих трудівників країни. У своїй відповіді ветеранам комсомольсько-молодіжна бригада М.С.Бодашевського писала: "Дорогі наші батьки! Ви торували перші стежки і у спадок передали дітям естафету. Знайте: вона в надійних руках! Ми гідно пронесемо її". Молоді монтажники, натхненні зверненням ветеранів, закликали всіх будівельників стану "3600" розгорнути змагання за право вручити експлуатаційникам у день пуску стана символічний ключ від головного корпусу, а імена переможців викарбувати на першому сталевому листі, прокатаному в день торжества³¹.

Певного досвіду з інтернаціоналістсько-патріотичного виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу нагромадили партійні організації й на спорудженні Каховської зрошувальної системи.

Як дорогоцінну реліквію зберігають молоді меліоратори привітання тричі Героя Радянського Союзу Маршала Радянського Союзу, ушлявленого полководця

²⁶ Комсомолец Донбасса, 1972, 29 марта.

²⁷ Азовстальстроевец, 1972, 9 февр.

²⁸ Дихолат А.В., Сиволоб Ю.В. Самая мощная домна страны. - Вопросы истории, 1980, № 6, с.93.

²⁹ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.779, оп.9, спр.16, арк.3-4; оп.10, спр.30, арк.2; ф.10485, оп.1, спр.1, арк.1, 13.

³⁰ Комсомольское знамя, 1974, 5 марта.

³¹ Приазовский рабочий, 1973, 26 янв.; Молодь України, 1973, 28 січ.

громадянської війни С.М.Будьонного, яке він надіслав героям мирного наступу на Каховському плацдармі під час проведення республіканської телеестафети "Комсомольські зорі" на зрешувальній системі. "Пишаюсь, що молодь України, як і весь радянський народ, самовіддано працює над виконанням рішень XXIV з'їзду КПРС, чудовими справами примножує революційні, бойові і трудові традиції дідів і батьків" - писав Семен Михайлович³².

На ударних будовах поширилося змагання серед комсомольсько-молодіжних колективів за право носити ім'я героїв перших п'ятирічок. Так, на спорудженні доменної печі № 9 молодіжні бригади змагались за приз бурильника-новатора Олексія Семиволоса і будівельника Олексія Підлепи³³, на будівництві комплексу підприємств по випуску трактора Т-150 - за приз ім. Івана Сидоренка - героя будівництва ХТЗ, першого секретаря міського комітету комсомолу Комсомольська-на-Амурі³⁴, на спорудженні стану "З600" - за право носити ім'я прославлених першобудівників "Азовсталі" монтажника Степана Журналі та муляря Фені Квач³⁵.

Молоді будівельники не тільки використовували досвід організації змагання попередніх п'ятирічок, а й активно збагачували його своїм власним, вдосконалюючи форми. Так, на будівництві другої черги Дніпровської ГЕС з ініціативи комсомольсько-молодіжних бригад гідробудівників Бориса Даниленка і складальників трансформаторного заводу Володимира Зими відродилось змагання першопрохідників Дніпрельстану "Берег лівий - берег правий". Але якщо раніше під берегами розумілися правий і лівий котловани, то зараз "лівими" берегом були будівники Дніпрогесу-2, а "правими" - молодь заводів-постачальників. За короткий строк усі 22 комсомольсько-молодіжні бригади будови стали учасниками цього змагання. Переможницею була визнана бригада Б.Ф.Даниленка, за що їй у 1972 р. присвоєно почесне звання "Бригада імені 40-річчя Дніпрогесу"³⁶.

Оваки і дівчата комсомольських будов взяли активну участь у Всеукраїнському поході радянської молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. Наприклад, комсомольці та молодь будівництва Червонобильської АЕС організували чотири походи по місцях партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни на Поліссі. 240 молодих робітників, будівельників, інженерів пройшли через села району: Ладичкичі, Страховісся, Товський Ліс, Речіца, двічі побували у своїх білоруських друзів у Брагинському районі. На братній землі Білорусії вони зустрілись з колишніми партизанами³⁷.

Молодіжні бригади ударних будов боролись за включення до свого складу героїв, які віддали своє життя в боротьбі з фашистськими загарбниками. За почесне право зарахувати у свій трудовий колектив героїв "Молодої гвардії" змагались 24 комсомольсько-молодіжних колективи республіканської ударної будови шахти "Самсонівська-Західна", з яких 17 дільниць, бригад, змін були удостоєні цієї високої честі³⁸. Десять комсомольсько-молодіжних колективів

³² Укрводбудівець, 1973, 28 груд.

³³ Комсомольське знамя, 1973, 11 апр.

³⁴ Там же, 1971, 13 окт.

³⁵ Рабочая газета, 1972, 20 июля; Приазовский рабочий, 1973, 25 июня.

³⁶ Рабочая газета, 1972, 10 окт.; Комсомольське знамя, 1972, 26 марта, 10 окт.; 1973, 23 нояб.

³⁷ Партійний архів Київського обкому Компартії України, ф.779, оп.9, спр.11, арк.9; ф.10649, оп.1, спр.1, арк.20.

³⁸ ЦА ІІІ при ЦК Компартії України, ф.7, оп.18, спр.460, арк.8.

Дніпрогесу-2 зарахували до свого складу героїв, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни - славних синів російського, українського, грузинського та інших народів: Олександра Матросова, Миколу Яценка, Лаврентія Аваліані³⁹. Зроблені на ім'я Героя Радянського Союзу Олександра Матросова кошти бригада Олексія Кривошипенка перерахувала на спорудження пам'ятника трьом поколінням дніпробудівців⁴⁰.

Револьційні, бойові і трудові традиції є невичерпним джерелом виховання у молоді активної життєвої позиції, почуття гордості за звершення радянського народу, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, високих морально-політичних якостей, вони сприяють інтернаціоналістському єднанню радянської молоді.

О. С. Р у б л ь о в

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ОСВОЄННІ ЦІЛИННИХ
ТА ПЕРЕЛОГОВИХ ЗЕМЕЛЬ КАЗАХСТАНУ (1954-1974 рр.)

Вивчення цілинного подвигу особливо актуальне в сучасних умовах розвитку радянського суспільства, коли під керівництвом партії розроблена і здійснюється комплексна програма розвитку Нечорноземної зони РРФСР, йде освоєння нових територій в районах будівництва Байкало-Амурської магістралі, втілюється в життя, прийняте на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Продовольча програма.

Виконання грандіозної програми освоєння нових земель викликало значну необхідність у кадрах. Лише по 8 цілинних областях Казахстану потреба в спеціалістах становила більше 145 тис. чоловік у колгоспах і 125 тис. у радгоспах¹. Задовольнити її за рахунок внутрішніх резервів Казахська РСР могла лише в незначній мірі. Догнево-березневий (1954 р.) Пленум ЦК КПРС запропонував з цією метою використати насамперед наявні резерви фахівців у діючих МТС та радгоспах. Надалі більшу частину кадрів повинні були дати ремісничі училища. Та кількість фахівців, яких не вистачало, поповнювалась також за рахунок набору в МТС, радгоспів, промисловості, воїнів, що звільнялись у запас, і переселенців з усіх союзних республік. Велика роль у вирішенні цього питання надавалась молоді. В січні 1954 р. ЦК ВЛКСМ запропонував організувати виїзд на цілину 100 тис. добровольців. Ініціатива була схвалена ЦК КПРС².

У всенародному русі за освоєння нових земель взяли участь всі союзні, 79 автономних республік, країв та областей РРФСР, представники 102 національностей нашої країни³.

Українська РСР організувала на цілині 94 радгоспи. Трудячі Москви створили 46 цілинних господарств, посланці Білорусії - 24, лєнінградці - 15, Молдавська, Литовська і Латвійська РСР - по 4 кожна, Киргизька РСР-І (радгосп "Киргизія") і т.д. Всього ж за 1954-1956 рр. на казахстанську землю прибуло 640 тис. добровольців з союзних республік⁴.

Внаслідок мікреспубліканської міграції збільшилась кількість національностей, що проживають на території Казахської РСР: якщо в 1926 р. їх було 86,

³⁹ Радянська Україна, 1975, 20 квіт.

⁴⁰ Молодь України, 1974, 22 серп.

¹ Базанова Ф.Н. Содружество народов СССР в экономическом развитии Казахской ССР. - История СССР, 1980, № 2, с.110.

² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. - М., 1958, т.4, с.196.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. - М., 1980, т.5, кн.2, с.410; Алексеев В.В. О развитии сотрудничества советских республик в области экономики. - История СССР, 1981, № 2, с.134.

⁴ Базанова Ф.Н. Указ.соч., с.111.

то в 1959 р. - вже 114⁵. На початку 60-х років партійна організація республіки об'єднувала з своїх лавх представників 101 національності, а ЛКСМ Казахстану - 85⁶.

Українська РСР взяла найактивнішу участь у всенародному русі за освоєння нових земель. У березні 1954 р. по всій республіці відбулися пленуми обласних комітетів партії, збори партійного активу, на яких обговорювались рішення лютнево-березневого (1954 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання місцевих партійних організацій. XVIII з'їзд Компартії України (березень 1954 р.) одностайно схвалив рішення партії та уряду в галузі сільського господарства й закликати трудящих республіки підійти до питання освоєння цілинних як до важливої всенародної справи⁷.

Рішення партії гаряче підтримав її надійний помічник і бойовий резерв Ленінський комсомол України. XVI з'їзд ЛКСМУ (липень 1954 р.) записав у резолюції, що "вважає справою честі комсомолу республіки взяти активну участь в освоєнні нових земель"⁸.

Піонерами патріотичного руху молоді України виступили робітники київського заводу "Ленінська кузня", механізатори Макарівської МТС Київської області та учні Димерського училища механізації сільського господарства, більше 100 випускників якого виїхали до Казахстану⁹. У заяві до комітету ЛКСМУ димерські комсомольці писали: "Допомогти освоїти цілинні і перелогові землі велять нам комсомольська совість, комсомольська честь. Тому, ми, механізатори, вирішили поїхати в новоосвоєвані райони. З усім запалом наших сердець, з усім комсомольським зав'язанням ми будемо працювати і будувати"¹⁰. Почин підняла молодь республіки. Тільки протягом кількох днів лото го в комітеті ЛКСМУ надійшло більше 11 тис. заяв з проханням направити на цілину¹¹.

Перша група внаків і дівчат України в складі 87 чоловік відбула в Казахстан 22 лютого, зробивши зупинку в Москві, де прийняла участь у зборах комсомольців Москви і Московської області, від'їждячи на роботу в райони освоєння цілинних та перелогових земель. Від молоді республіки на зборах виступив бригадир тракторної бригади Макарівської МТС Київської області Леонід Дегтяренко, який сказав, що українські комсомольці будуть "дружно, пліч-о-пліч, працювати поруч із своїми братами-казахами і росіянами"¹².

28 лютого перший загін добровольців республіки, не дивлячись на 35-градусний мороз, тепло зустрічало населення Кустаная. Посланці України були призначені на роботу в радгоспи та МТС Федорівського, Урцького та Убаганського районів Кустанайської області¹³.

XII з'їзд ЛКСМ Казахстану (березень 1954 р.) в прийнятому листі до молоді Радянської України відмічав: "Ми з великою радістю дізналися, що тисячі молодих патріотів з усіх областей України виявили гаряче бажання поїхати до нас Казахстан. Перший загін українських комсомольців-механізаторів вже прибув у

⁵ Советское государство и право, 1963, № 5, с. 68.

⁶ Голонапова Н.Н. Верность пролетарскому интернационализму. - Алма-Ата 1978, с. 50; Рапохин А.А. Молодое поколение интернационалистов. - М., 1961, с. 28.

⁷ XVIII з'їзд Комуністичної партії України: Матеріали з'їзду. - К., 1954, с. 19.

⁸ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. - К., 1969, с. 603.

⁹ Київська правда, 1954, 15 серп.

¹⁰ Там же, 19 лют.

¹¹ Великий подвиг партії і народу - масовое освоєння цілинних і залежних земель: Сб. документів. - М., 1979, с. 421.

¹² Комсомольская правда, 1954, 23 фебр.

¹³ Народное движение за освоєння цілинних земель в Казахстане. - М., 1963, с. 668.

Кустанайську область. Трудівники нашої республіки зустрічають посланців України як братів. Ласкаво просимо до нашої трудової сім'ї, дорогі українські друзі!"¹⁴.

Слідом за першим загonom на цілину прибували нові сотні й тисячі українських юнаків та дівчат.

Всі області УРСР внесли вклад у підкорення цілининних просторів, організацію цілининних господарств. Тільки в 1954-1955 рр. на казахстанську землю з Вінницької області виїхало 5 тис. чоловік, з Чернігівської - більше 5 тис., Харківської - близько 8 тис. чоловік¹⁵. 1954 р. на освоєнні нових земель працювало 1250 молодих киян, а всього столична область республіки направила до Казахстану 2500 кращих своїх представників, які взяли участь в освоєнні 1 млн. га цілини¹⁶.

За ініціативою комсомольців Гайсинського району Вінницької області в УРСР розгорнувся рух за те, щоб кожен молодий патріот, який виявив бажання працювати на цілині, оволодів певним фахом. Тисячі юнаків та дівчат закінчили в 1954 р. курси трактористів, шоферів, а також стали теслярами, пічниками, слюсарями і т.д.¹⁷

2500 молодих посланців Чернівецької області взяли участь у створенні селища Чернівці та зернорадгоспу ім. Павлова, який став одним з кращих у Казахстані. Новосели з Львівщини організували радгосп ім. Герцена поблизу станції Кайбагор, переселенці з Черкаської та Кіровоградської областей - радгосп "Зарічний" в Акмолінській області і т.д.¹⁸ Про вклад областей України говорять і самі назви цілининних господарств - "Дніпропетровський", "Львівський", "Одеський", "Херсонський", "Київський", "Полтавський" та ін.

З часом колективи цілининних радгоспів поповнювалися новоселами з братніх республік, місцевим населенням й ставали багатонаціональними. Як відмічає Ф.Т.Моргун, сьогодні на цілині "немає, мабуть, жодного господарства, в якому не працювали б представники менш як десяти національностей"¹⁹. Кожне з них, за словами першого секретаря ЦК Компартії Казахстану Д.А.Кунаєва, "становить собою немов би модель нашої величезної багатонаціональної радянської сім'ї"²⁰.

Добре про це почуття дружби, гордості за спільну працю на оновленій землі сказала на XXV з'їзді КПРС трактористка радгоспу "Харківський" Кустанайської області, де нині працюють представники 13 національностей, Герой Соціалістичної Праці К.Б.Доненбаєва: "У нашому радгоспі єдиною сім'єю трудяться представники багатьох національностей. Та в нас була, є і буде спільна мова - мова братерства і дружби... Всі ми - єдиний радянський народ, тісно згуртований навколо рідної Комуністичної партії, і в світі немає сили, здатної захитати наше вільне, велике братерство"²¹.

Посланці України прославили себе на цілині трудовими звершеннями. На всю країну стали відомі імена Д.Дегтяренка, І.Рудського, П.Палія, М.Довжика, М.Очередька, О.Тимчук та багатьох інших синів та дочок українського народу.

¹⁴ Казахстанская правда, 1954, 9 марта.

¹⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах. - К., 1974, с.107,176,194.

¹⁶ Київська правда, 1954, 21 лип.; ЛКСМ України в цифрах і фактах, с.142.

¹⁷ Правда України, 1955, 12 февр.

¹⁸ Радянська Буковина, 1958, 29 жовт.; Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Україна - цілининні землі. - К., 1962, с.45.

¹⁹ Моргун Ф.Т. Хлеб и люди. - М., 1975, с. 157.

²⁰ Целиноградская правда, 1979, 23 нояб.

²¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу : Стеногр. звіт. - К., 1976, т.1, с.405.

В Українській РСР велася велика робота по добору керівних працівників та фахівців сільського господарства для цілини. На початку березня 1954 р. до Казахстану виїхала перша група керівних працівників у складі 60 чоловік. Серед них – Герой Соціалістичної Праці агроном І.Дашенко, який на протязі багатьох років керував радгоспом "Червоноармієць" у Дніпропетровській області, агроном А.Макаров та ін. Багато з них очолило МТС та радгоспи на нових землях. Так, Т.С.Коновалов очолив зернорадгосп ім.Леніна Іртиського району Павлодарської області; Д.І.Нечитайло, агроном, рекомендований Кіровоградським обкомом Компартії України, – радгосп "Дальній" Єсильського району Акмолінської області; Є.А.Зайчукова стала першим директором радгоспу "Двуречний" Акмолінської області²².

На керівну роботу в Казахстан направляли перш за все комуністів, досвідчених комсомольських організаторів та фахівців сільського господарства, що мали стаж роботи в радгоспному й колгоспному виробництві.

І посланці партійної організації республіки виправдали виявлене їм велике довіря. Чотири директори цілинних радгоспів Казахстану, направлені партійною організацією України М.Ф.Козинець, Т.С.Коновалов, Д.І.Нечитайло та Д.А.Скрябник указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 січня 1957 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці²³.

Значну допомогу надавали Казахстану й будівельні організації УРСР, зокрема Міністерство міського та сільського будівництва республіки. Спеціалісти Міністерства сільбуду УРСР прибули до Казахстану, де зробили топографічну зйомку місцевості і розробили схеми планування центральних садів для 47 радгоспів, у тому числі для 28 господарств Павлодарської області, 6 – Північно-Казахстанської та 13 – Карагандинської областей. Роботу вони виконали достроково – до 1 квітня 1955 р.²⁴ По додатковим завданням експедиція Міністерства сільбуду УРСР зробила топографічну зйомку майданчиків для дев'яти МТС, для п'яти МТС складала генплани, а також виконала прив'язку типових проектів для 31 радгоспу, будівництво в яких вели трести міністерства²⁵. За чотири місяці 1955 р. у Казахстан з України надійшло 1420 примірників книг по будівництву.

На казахстанську землю, де розгорнулися грандіозні будівельні роботи, відправлялись кваліфіковані будівельники. Так, 10 червня 1955 р. до Казахстану виїхало 10 756 кваліфікованих робітників-будівельників, інженерно-технічних працівників та службовців²⁷. До 5 серпня було направлено ще 143 чоловік в основному фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, в тому числі чотири керуючих трестами²⁸. І надалі будівельні організації УРСР направляли на цілину теслярів, штукатурів, мулярів, столярів, техніків-будівельників²⁹.

Питання про добір кваліфікованих кадрів сільського господарства для Казахстанської РСР постійно знаходилося в полі зору партійних органів України, регулярно обговорювалось на засіданнях партійних комітетів. Бюро Київського обкому партії лише в квітні – травні 1954 р. двічі розглядало питання про

²² Герои Социалистического Труда – казахстанцы. – Алма-Ата, 1970, т.3, с.323–324; т.4, с.442.

²³ Там же.

²⁴ ЦДАХР УРСР, ф.4487, оп.1, спр.2049, арк.9.

²⁵ Там же, арк.10.

²⁶ Там же, арк.8.

²⁷ Там же, спр.2012, арк.32; спр.2050, арк.9–10.

²⁸ Там же, спр.2012, арк.21–24.

²⁹ Там же, спр.2050, арк.6.

стан справ з підбором для цілини інженерів, техніків-будівельників та механізаторів³⁰.

Завдяки допомозі радянських республік, а керівні кадри для нових господарств добирались не тільки на Україні, але й у Білорусії, а також 24 областях та автономних республіках РРФСР³¹, значно поліпшився якісний склад керівництва та головних спеціалістів радгоспів Казахстану. Якщо до вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС у радгоспах Казахської РСР вищу освіту мало 23,2% директорів, 54,6% головних агрономів, 4,7% виконробів-будівельників, то на 1 березня 1955 р., навіть при значному зростанні кількості радгоспів за рахунок цілининних господарств, цей показник зріс відповідно до 55,1, 79,7 та 43,3%³².

Велика допомога цілиним районам надавалась і молодими фахівцями. В 1954-1955 рр. у Казахстан було направлено більше 60% випускників сільськогосподарських, зоотехнічних, ветеринарних інститутів і технікумів, училищ механізації сільського господарства УРСР³³. Тільки 1954 р. у Казахстан одержали призначення 30 випускників Луганського і 150 Київського сільськогосподарських інститутів, 20 випускників Станіславського державного медінституту, більше 200 випускників різних харківських вузів. 1955 р. у Казахську РСР прибула значна частина випуску прискореного курсу Київського технікуму підготовки культосвітпрацівників³⁴ та 288 молодих спеціалістів - вихованців Київського, Харківського, Дніпропетровського, Житомирського та інших будівельних технікумів республіки³⁵.

В роки масового освоєння нових земель направлення на цілину одержувала також більшість молодих механізаторів - вихованців училищ механізації сільського господарства УРСР. Багатьом із них за роботу на цілининній ниві було присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці. Це М.В.Бондар, який приїхав до Казахстану 1958 р. після закінчення училища механізації в Житомирській області; М.С.Кулик, що працював на цілині з 1956 р. після закінчення Канівського училища механізаторів сільського господарства; А.Й.Чеховський - посланець Вінницької області; К.І.Хабло - вихованець Миргородського училища дизелістів, що прибув на цілину разом з першими добровольцями в 1954 р., та ін.³⁶

Приїзд фахівців на казахстанську землю продовжувався і в наступні роки³⁷.

Всього ж за 1954-1955 рр. український народ направив у Казахську РСР біля 100 тис. своїх посланців, з них 3 тис. становили комуністи, 75 тис. - комсомольці. Майже 45% переселенців з України мали вищу, середню або семирічну освіту, а більше третини - сільськогосподарську спеціальність³⁸.

Значну допомогу цілині надала Українська РСР і технікою. В роки масового освоєння нових земель більше 90 підприємств республіки постачали Казахській РСР майже 1 тис. видів різних машин, верстатів та устаткування³⁹. Замовлення

³⁰ Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Вказ.праця, с.37.

³¹ Куликов В.И. Исторический опыт освоения целинных земель. - М., 1978, с.99.

³² Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане, с.317.

³³ Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Вказ.праця, с.38.

³⁴ Тараненко В.М. Участь трудящих Украины в освоении целинных та перелогих земель (1954-1956 рр.). - Укр.іст.журн., 1959, № 6, с. 51.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф.4487, оп.1, спр.2049, арк.5.

³⁶ Герои Социалистического Труда - казахстанцы, т.3, с.86, 88, 182; т.4, с.370.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф.2505, оп.8, спр.2889, арк.36.

³⁸ Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Вказ.праця, с.40; Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села: Колг. і радг.парт.орг.України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС. - К., 1968, с.41.

³⁹ Кухнович Д.І. Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілининних земель Казахстану (1954-1962). - Укр.іст.журн., 1964, № 3, с. 58.

для сільського господарства Казахстану виконували Харківський тракторний завод ім.С.Орджонікідзе, Кіровоградський завод "Червона зірка", Одеський завод сільськогосподарського машинобудування ім.Жовтневої революції, Миколаївський завод "Дормашина" та ін. За 1954-1955 рр. Дніпровський машинобудівний завод відправив на цілину більше 11 тис., а ХТЗ - 15 тис. тракторів ДТ-54. В 1961-1963 рр. харків'яни надіслали в братню республіку вже 25297 потужніших тракторів Т-74 та Т-75⁴⁰.

Постачання на цілину техніки із союзних республік і забезпечення нових земель робітничою силою дали змогу зміцнити матеріальну базу радгоспів Казахстанської РСР. Кожний з них вже в 1954 р. мав у середньому по 300-400 робітників та службовців, а в 1955 р. - вже по 600-800⁴¹. Це попервах задовольняло потреби нових господарств у працівниках масових професій. Тому з січня 1956 р. масовий від'їзд кадрів у цілинні господарства був припинений. Наступне поповнення фахівцями проваджилось головним чином випускниками училищ механізаторів сільського господарства.

Проте за кілька років створити в усіх радгоспах стійкі й працездатні колективи, а також усунути плінність кадрів було неможливо. Для цього потребувалось багато часу, сил і засобів. Тому попервах на діяльності цілинних господарств позначалась нестача механізаторських кадрів. У Казахській РСР за 1955-1957 рр. з прибулих 95,6 тис. трактористів та комбайнерів вибуло з різних причин 39,6 тис. (41,4%)⁴². Пояснення цьому слід шукати (крім важких житлово-побутових умов) у вузькій спеціалізації господарств, більшість яких у перші роки займалась виключно виробництвом зерна. Це призводило до того, що взимку багато механізаторів залишались незайнятими й вибували з радгоспів. Причиною було і послаблення уваги до цілинних господарств з боку місцевих партійних та господарських органів у кінці 50-х - на початку 60-х років, а також нав'язування їм зверху неправильних агрономічних заходів. Ф.Т.Моргун, який працював на цілині 11 років і пройшов там шлях від директора радгоспу до секретаря обкому партії й начальника крайового управління сільського господарства, добре обізнаний із станом справ, вважає ці причини вирішальними в залишенні багатьма спеціалістами цілинних господарств на рубежі 50-х - 60-х років⁴³.

Названі причини пояснюють і той факт, що своїми силами зібрати врожай цілинні радгоспи не мали змоги й змушені були щорічно залучати робочу силу зі сторони. І тут на допомогу Казахстану прийшли братні республіки Радянського Союзу, в тому числі й УРСР. Внаслідок погодних умов строки сівби та жнив у Казахстані дуже стислі, а це вимагало максимальної концентрації техніки та людей, що при величезних площах цілинних радгоспів неможливо здійснити тільки за рахунок місцевих сил. Від'їзд у Казахстан значної кількості механізаторів з європейської частини СРСР полегшувалось тим, що жнива в ній закінчуються раніше, ніж вони починаються в цілинних господарствах.

Уже в 1954 р. 12 тис. трактористів, комбайнерів, водіїв Української РСР збирали перший хліб цілини⁴⁴. Працювали вони самовіддано. Так, у радгоспі

⁴⁰ Правда України, 1966, 23 сент.

⁴¹ Богденко М.Д. Совхозы СССР, 1951-1958. - М., 1972, с.129.

⁴² Там же, с.252.

⁴³ Моргун Ф.Т. Думы о целине. М., 1968, с.176; його ж. Хлеб и люди, с.119.

⁴⁴ Правда, 1954, 18 авг.

ім. Джамбула Вишневецького району Акмолінської області комбайнери В. Малахотько і І. Цибулько на косовиці хлібів щоденно виконували по 200% планового завдання. Водії С. Давиленко та І. Арієв, що прибули на збирання врожаю в радгосп "Київський" Атбасарського району Акмолінської області зі столиці Радянської України, в 3-4 рази перевиконували норму⁴⁵. 1955 р. разом із техніком на цілину прибуло 6255 комбайнерів з України⁴⁶.

У збиранні першого казахстанського мільярда пудів зерна в 1956 р. брали участь 25 тис. посланців УРСР. У наступному році лише Кримська область УРСР надіслала в північні райони Казахстану 400 кращих комбайнерів⁴⁷. 1958 р. профспілкові та комсомольські організації республіки відправили 15 тис. молодих механізаторів у райони освоєння цілинних та перелогових земель для збирання врожаю. Для культурного обслуговування цілинників Київська, Харківська, Дніпропетровська та Одеська обласні ради профспілок направили п'ять концертних бригад, а також значну кількість культурного та спортивного інвентаря⁴⁸.

7400 молодих посланців УРСР взяли участь у весняно-польових роботах 1960 р. у братній республіці, в тому числі 500 трактористів з Одеської, 600 - із Дніпропетровської, 500 - із Хмельницької областей. Того ж року на жнивях працювало більше 1000 чернівецьких і 600 одеських механізаторів⁴⁹.

І в наступні роки українські механізатори брали участь у збиранні цілинного врожаю. Так, у 1965 р. 6,5 тис. комбайнерів республіки працювали на полях Казахстану. А за роки восьмої п'ятирічки (1966-1970) для допомоги господарствам Казахської РСР у проведенні жнив в Україні було направлено 23 тис. комбайнерів. Крім цього, на збирання цілинного врожаю щорічно виїждило 1,5-2 тис. учнів сільськогосподарських ПТУ УРСР⁵⁰.

1962 р. на казахстанській ниві з'явилися студентські будівельні загони України. Перший студентський загін, який працював в Амангельдинському та Октябрському районах Кустанайської області, налічував 1,3 тис. студентів ІІ вузів Києва⁵¹. В 1963 р. більше 1 тис. студентів столиці України працювали в радгоспах Кустанайської області на спорудженні житлових будинків, соціально-культурних об'єктів, виробничих приміщень для радгоспів⁵². А в 1964 р. на полях Казахстану працювало вже 5,7 тис. українських студентів - представників 52 вузів 19 міст республіки. Всього за 1962-1974 рр. цілинну школу пройшло 63507 студентів УРСР, які збудували 6769 об'єктів і освоїли 206,4 млн. крб. капіталовкладень⁵³.

Студенти не тільки будували, а й вели велику агітаційно-пропагандистську культурно-масову та шефську роботу. Вони читали лекції, влаштовували концерти, організовували піонерські табори-супутники, в яких відпочивали діти цілинників.

Роботу українських студентів високо оціняли Комуністична партія та уряд Казахської РСР. Кращі бійці загонів були нагороджені медаллю "За освоєння цілинних та перелогових земель", а республіканський цілинний студентський будівельний загін УРСР - пам'ятним Червоним прапором. Грамоток Президії Вер-

⁴⁵ Правда України, 1954, 15 сент.; Тараненко В.М. Вказ.праця, с.47.

⁴⁶ Ожнович Д.І. Вказ.праця, с.61.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф.5111, оп.1, спр.140, арк.236.

⁴⁸ Там же, ф.2605, оп.8, спр.1832, арк.3-5.

⁴⁹ Там же, ф.5111, оп.1, спр.243, арк.68; арк.68; спр.245, арк.187, спр.246, арк.130.

⁵⁰ Фініков В.Ф. Украинский народ - целинным землям Казахстана. - Киев, 1975, с. 144-145.

⁵¹ Радянська Україна, 1974, 15 берез.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф.5111, оп.1, спр.326, арк.22.

⁵³ Фініков Т.В. Діяльність студентських будівельних загонів на цілині (1962-1974 рр.). - Історичні дослідження. Вітчизняна історія, 1975, вип.1, с.49-52.

ховної Ради Казахської РСР відзначені студентські загони Київського університету, Київського політехнічного та автодорожного інститутів, Харківського політехнічного та авіаційного інститутів, Львівського політехнічного та Одеського інженерно-будівельного інститутів, Харківський обласний студентський будівельний загін, а також багато інших учасників третього трудового семестру⁵⁴.

У роки масового освоєння цілинних земель всенародного розмаху набула шефська допомога трудівникам цілинних районів. Активну участь у цій справі взяла й Українська РСР.

Попервах у цілинних районах існували значні труднощі з житлом. Доводилося жити в землянках та палатках. Робітники депо Донецької залізниці налагодили випуск пересувних вагонів - гуртожитків для трактористів і в 1954 р. вже відправили в Казахстан 600 таких вагонів. Велику кількість таких жител на колесах устаткували й відправили на цілину колективи Одесько-Кишинівської залізниці та вагонних депо Південно-Західної залізниці⁵⁵.

Найактивнішу участь у шефській роботі взяли профспілки УРСР. Разом із комсомольськими організаціями вони укомплектували й надіслали в цілинні радгоспи 200 бібліотек. За короткий строк на цілину було відправлено біля 350 тис. книг, велика кількість музичних інструментів, радіоприймачів, настольних ігор тощо⁵⁶.

На 1,5 тис. крб. літератури закупили й надіслали в Казахстан учні Димерського училища механізації сільського господарства, яке виступило ініціатором від'їзду молоді на нові землі⁵⁷. Його приклад у комплектуванні бібліотек цілинних господарств наслідувало багато вузів та технікумів республіки, колективів підприємств. У 1961 р. Одеська обласна рада профспілок надіслала в подарунок бібліотекам Цілинного краю 10 тис. книг⁵⁸, Кіровоградська - 7250 книг⁵⁹. Наступного року Київська обласна рада профспілок відправила у подарунок цілинникам 10 тис. книг, а також музичні інструменти, костюми для художньої самодіяльності⁶⁰.

Широкого розповсюдження в роки масового освоєння нових сільськогосподарських територій набуло шефство підприємств, районів та областей УРСР над цілиними радгоспами, районами та областями. Так, дружні зв'язки, які підтримуються і сьогодні, встановили трудячі Одеси з радгоспом "Одеський" Акмолінської області. Б господарстві щорічно працюють студентські будівельні загони Одеського технологічного інституту харчової промисловості, під керівництвом вчених цього вузу розроблені проекти комбикормового цеху, сепараторного відділення, створені лабораторії по оцінюванню якості зерна та молока⁶¹.

В перші роки освоєння цілини в Казахстані існувало чотири радгоспи з назвою "Київський". Трудячі столичної області України надавали шефську допомогу цим господарствам, де працювало багато їх земляків. Над радгоспом "Київський" Узункольського району Кустанайської області взяли шефство підприємства Жовтневого району Києва - завод "Більшовик", порційних автоматів ім. Дзержинського та ін. Делегації київських робітників регулярно приїздили в гост до цілинників, привозили їм інструменти, книги тощо⁶².

54 Радянська Україна, 1974, 15 берез.

55 Тараненко В.М. Вказ.праця, с.51.

56 Южович Д.І. Вказ.праця, с.61.

57 Київська правда, 1954, 15 серп.

58 ЦДАХР УРСР, ф.2605, оп.8, спр.2829, арк.32.

59 Там же, спр.3070, арк.67.

60 Там же, ф.5111, оп.1, спр.288, арк.154.

61 Правда, 1982, 18 янв.

62 Прошаков В.О. Глибини океану дружби. - К., 1982, с.51.

Навесні 1954 р. у Північному Казахстані комсомольці Черкаської області організували радгосп "Черкаський". А вже в листопаді 1955 р. на цілину прибула делегація з Черкащини, яка передала трудящим радгоспу подарунки від земляків: слюсарні інструменти, запчастини до машин, книги та ін.⁶³ 1957 р. працівники радгоспу, в свою чергу, побували на черкаській землі і ознайомились з досягненнями передових радгоспів області, зустрілися з молоддю Черкас⁶⁴.

Велику шефську роботу провадили установи культури України. Театри республіки відправили в подарунок клубам цілинних господарств багато методичної літератури, костюмів для художньої самодіяльності, театрального реквізиту. Майстри мистецтв УРСР виступали на цілині з шефськими концертами.

1961 р. у Казахстані гастролював вокально-хореографічний ансамбль "Галичина" Львівського палацу культури робітників місцевої промисловості та комунального господарства. 28 його концертів відвідали 19 тис. глядачів⁶⁵. У 1962 р. у Цілинному краї виступала агіткультбригада учасників художньої самодіяльності підприємств Києва, яка дала для хліборобів, тваринників та будівельників більше 50 концертів, взяла участь у святах пісень. А в грудні того ж року вже Київ гостинно приймав агітаційно-туристський поїзд "Молоді цілинник". 11 грудня посланці цілини зустрілися в Жовтневому палаці культури з громадськістю столиці Радянської України⁶⁶.

У 1965 р. у Казахстані гастролювали артисти Кримського українського музично-драматичного театру⁶⁷.

З новою силою рух по наданню шефської допомоги цілинникам розгорнувся в 1961 р., коли за ініціативою громадськості Москви весь Радянський Союз включився в шефство над Цілинним краєм. Ініціатива була схвалена ЦК КПРС та Радянським урядом. Згідно з постановою Президії ВЦРПС від 14 липня 1961 р. "Про участь профспілкових організацій районів РРФСР, Української РСР та інших республік в проведенні шефської роботи над районами Цілинного краю", області України для надання шефської допомоги були закріплені за цілинними областями Казахстану. В свою чергу секретаріат Української Республіканської Ради Профспілок 3 листопада 1961 р. видав постанову "Про подання шефської допомоги радгоспам Цілинного краю"⁶⁸.

Радянська Україна направила на підкорення цілини тисячі добровольців. Для багатьох із них вона стала рідним домом. Батьківщина високо оцінила невтомну працю першопрохідників: 18 чоловік, які прибули до братерської республіки в 1954-1958 рр. із УРСР, удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Справу батьків продовжує нове покоління цілинників.

Л. І. Ткачова

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ (1938 - 1941 рр.)

Успіхи в розвитку економіки і культури в роки перших п'ятирічок створили основу для інтенсивного розвитку української радянської культури в третій п'ятиріччі. Нові шляхи економічного і культурного розвитку країни накреслив

⁶³ Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане, с. 681.

⁶⁴ ЦДАХР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 141, арк. 258.

⁶⁵ Там же, ф. 2605, оп. 8, спр. 3070, арк. 70.

⁶⁶ Там же, арк. 56-58, 62.

⁶⁷ Там же, ф. 5111, оп. 1, спр. 428, арк. 89.

⁶⁸ Там же, ф. 2605, оп. 8, спр. 3070, арк. 2-6.

XVIII з'їзд партії, що відбувся в березні 1939 р. У програмі культурного будівництва величезна увага приділялась піднесенню культурного рівня колгоспного селянства, яке напередодні війни складало майже половину самодіяльного населення республіки¹. Важливим завданням, яке поставив з'їзд, було остаточне здійснення загальної семирічної освіти на селі й перехід до загальної середньої освіти. У вирішенні цієї проблеми першочергове значення мало зміцнення матеріальної бази народної освіти. Розгорнуте в роки третьої п'ятирічки будівництво шкіл набагато перевищувало темпи минулих років. Школи будувалися за типовими проектами, з них обладнувалися фізкультурні та актові зали, приміщення для буфетів та їдалень. Велика увага приділялась забезпеченню шкіл необхідними меблями, устаткуванням для учбових кабінетів.

Для здійснення семирічної й переходу до загальної середньої освіти провадилась велика робота по підготовці вчительських кадрів. Було збільшено мережу педагогічних інститутів і училищ, розширено систему заочного навчання. Працівників народної освіти готували в 6 університетах, 24 педагогічних і 44 вчительських інститутах. Учителів початкової школи випускали 83 педагогічні школи та мережа постійно діючих педагогічних курсів. Набір студентів за три роки п'ятирічки зріс більше ніж удвічі². Внаслідок вжитих заходів загін сільських учителів зріс на 37,6 тис. і в 1940/41 навчальному році налічував 167,6 тис. чоловік³.

За роки передвоєнної п'ятирічки число сільських семирічних шкіл зросло з 7312 до 9690, а кількість учнів у них - відповідно з 2156 тис. до 2335 тис. Успішно виконуючи завдання, поставлені XVIII з'їздом ВКП(б), школи Радянської України повністю виконали план семирічного навчання і перейшли до охоплення сільських учнів середньою освітою. Кількість середніх сільських шкіл зростає з 1351 до 2264, а учнів в них - з 779 тис. до 1093 тис.⁴

Здійснення накреслень партії про завершення загальної семирічної освіти на селі мало першочергове значення для розв'язання одного з найважливіших завдань - підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства. В 1940 р. на селі працювало 34 тис. спеціалістів, понад 221 тис. трактористів, комбайнерів та шоферів, 18 тис. бригадирів. Лише в МТС працювало понад 15 тис. агрономів та інженерно-технічних працівників. У 1941 р. на курсах трактористів, у колгоспних школах механізаторів та на різних короткострокових курсах навчалось близько 163 тис. колгоспників⁵.

Частина випускників сільських семирічних та середніх шкіл здобувала освіту у вузах та технікумах. На 1 січня 1938 р. діти колгоспників становили 55,2% загального числа студентів⁶. У 1941 р. вищі школи республіки готували до випуску близько 5,3 тис. спеціалістів сільського господарства⁷.

Вступ Радянської країни в період завершення будівництва соціалістичного суспільства поставив великі завдання по комуністичному вихованню мас. Одним з найважливіших засобів проведення ідеологічної роботи серед трудящих було розгортання мережі культурно-освітніх закладів. XVIII з'їзд партії вка-

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения. 1959 : УССР. - М., 1963, с.70.
² Культурне будівництво в Українській РСР : Стат.довідник. - К., 1940, с.71.

³ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : Стат.зб. - К., 1973, с.28.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР : Стат.довідник, с.7-8; Народне господарство Української РСР : Стат.зб. - К., 1957, с.428.

⁵ Історія селянства Української РСР. - К., 1967, т.2, с.216.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР : Стат.довідник, с.49.

⁷ Історія селянства Української РСР, т.2, с.217.

зав на необхідність збільшення кількості клубів, бібліотек, будинків культури та підвищення їх ролі в комуністичному вихованні трудівників міста і села. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів, збільшення їх прибутків дало можливість багатьом колгоспам розгорнути власними силами будівництво закладів культури.

Великі, добре обладнані клуби із залами на 350-600 чоловік, з просторими фойє, з кімнатами для роботи гуртків, з спортзалами стали працювати в п'яти колгоспах Жашківського району на Київщині. Клуби, що за своєю архітектурою, розмірами та обладнанням не поступалися хорошим міським клубам, побудували колгоспи сіл Ломоватого та Лвстдорфу на Одещині, Чапаївки та Парасковіївки на Полтавщині, Переволочної та Бурівки на Чернігівщині. В 1941 р. у селах республіки працювало понад 22,5 тис. колгоспних та державних клубів проти 17,9 тис. у 1937 р.⁸

Для успішного розгортання роботи культурно-освітніх закладів потрібно було укомплектувати їх кваліфікованими кадрами. Спеціалістів вищої кваліфікації готував Харківський бібліотечний інститут та його філіали в Києві та Одесі. Крім того, напередодні війни в республіці діяло 8 технікумів та II шкільні політосвіти, які готували клубних та бібліотечних працівників. Для підвищення кваліфікації працівників культосвітніх установ при обласних відділах народної освіти було створено мережу курсів⁹.

Велику роль у культурному розвитку українського села напередодні війни відігравала сільська інтелігенція. Вчителі, лікарі, агрономи та інші спеціалісти вели велику лекційну роботу на селі, створювали гуртки художньої самодіяльності, були самі активними їх учасниками; керували оборонноспортивними і санітарними гуртками, агротехнічним навчанням і школами стахановського досвіду, брали участь у роботі агіткульбригад. Працюючи серед колгоспників, сільська інтелігенція одночасно підвищувала свій ідейний, теоретичний та культурний рівень.

В успішній мобілізації трудівників села на виконання завдань третьої п'ятирічки, в комуністичному вихованні та піднесенні їх політичного й культурного рівня велику роль відіграла лекційна пропаганда. В республіці функціонувало 16 обласних і 47 мікрайонних лекційних бюро, що обслуговували трудящих як міста, так і села. Навколо них гуртувались наукові сили, новатори виробництва, студенти-старшокурсники. Лекційні бюро склались з галузевих секцій - історичної, літературної, агротехнічної та ін. Під час польових робіт лекції читались безпосередньо на полі. Так, протягом 1939 р. Харківське обласне бюро організувало на селі понад 700, а Дніпропетровське - близько 400 лекцій. Добре була поставлена робота в Запорізькому обласному, в Черкаському та Кременчуцькому районних бюро¹⁰.

Для ведення лекційної та агітаційної роботи під час проведення весняно-польових та збиральних робіт в села виїздили агітбригади. Всього у весняно-літній період 1939 р. у селах республіки побувало близько тисячі агіткульбригад¹¹. Значна кількість їх виїздила у відсталі колгоспи на тривалий час, де поряд з агітаційно-масовою роботою, культарміяці працювали на полі. В діяльності агітбригади с.Переволочне (на Одещині) брали участь агроном, учитель, лікар, бібліотекар, масовик-затійник, гармоніст, фотограф. 1939 р. ця

⁸ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : Стат. довідник, с. 235.

⁹ Валько І., Міневич І. Клуби і бібліотеки Радянської України. - К., 1960, с. 31; Соціалістична культура, 1939, № 6, с. 17.

¹⁰ Соціалістична культура, 1939, № 4, с. 20-23, 36.

¹¹ Там же, 1940, № 4, с. 5-8.

агіткульторбригада 21 раз виїжджала у колгоспи¹². За кожною ланкою закріплялися постійні культорганізатори та пропагандисти, які провадили читання преси, бесіди.

Часто такими пропагандистами в ланці являлись кращі передовики-виробничники. В агітмасовій роботі вони здебільшого зосереджували увагу колгоспників на підвищенні продуктивності праці, на розгортанні стахановського руху, пропагували досвід учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки (ВСТБ) Добре було організоване в літній період дозвілля колгоспників с. Чапаївка на Полтавщині. В польових таборах села читались лекції, влаштовувались концерти, демонструвались кінофільми. Працівникам ланів привозили художню літературу, газети, журнали. В с. Бурівка на Чернігівщині працював організований при клубі постійно діючий агітколектив з числа сільської інтелігенції¹³.

Успіхи в розвитку колгоспного виробництва, поліпшення матеріального становища селянства та підвищення його освітнього рівня обумовили зростання культурних потреб сільських трудівників. Прагнення колгоспного селянства до оволодіння культурними надбаннями виявилось, зокрема, в бурхливому розвитку художньої самодіяльності. Якщо в 1937 р. у селах республіки налічувалось 23,7 тис. гуртків художньої самодіяльності, то в 1940 р. їх було 38 тис.¹⁴

Для успішної роботи колективів художньої самодіяльності ЦК КП(б)У та уряд республіки здійснювали ряд заходів. Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 21 січня 1939 р. було реорганізовано та зміцнено керівництво самодіяльним мистецтвом. Для надання методичної допомоги створювались центральний і обласні будинки народної творчості¹⁵. Керівники сільської художньої самодіяльності проходили підготовку на тримісячних курсах, організованих при центральному та обласних будинках народної творчості. В музичних і театральних училищах були відкриті заочні відділення на 900 чоловік¹⁶.

Учасники сільської художньої самодіяльності знайомили трудівників ланів із кращими зразками класичної та радянської драматургії, музики, хореографії. Для повного задоволення культурних запитів колгоспників у розалі весняно-літніх робіт гуртківці виступали з концертами та виставами на польових станах. Наприклад, драматичний гурток клубу с. Бурівка на Чернігівщині протягом 1940 р. показав 15 вистав, учасники художньої самодіяльності с. Мачухи на Полтавщині – 22 вистави й концерти¹⁷. До репертуару гуртків входили твори О. Островського, Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука. Вони користувалися незмінним успіхом у сільського глядача.

Яскравим свідченням піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про задоволення культурних потреб радянського села стало відкриття 1939 р. у с. Лозовате на Київщині музично-вокальної студії. В колишньому будинку поміщика було обладнано 12 класних кімнат і концертний зал на 200 чоловік. Музичним мистецтвом оволодівало понад 220 дітей та дорослих. Студійці вивчали гру на музичних інструментах, слухали лекції з теорії музики. Лозоватська музично-вокальна студія сприяла не лише естетичному вихованню жителів села, а й готувала кваліфікованих керівників художньої самодіяльності для колгоспних клубів¹⁸.

¹² Соціалістична культура, 1939, № 7, с. 5-8.

¹³ Там же, № 12, с. 26.

¹⁴ Там же, № 6, с. 16.

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів. – К., 1959, т. I, с. 759.

¹⁶ Народна творчість, 1939, № 1, с. 59-60.

¹⁷ Соціалістична культура, 1939, № 3, с. 57; 1940, № 7, с. 7.

¹⁸ Там же, 1940, № 1, с. 62.

На Україні, як і в інших республіках, провадились районні, обласні та республіканська олімпіади художньої самодіяльності, третину учасників яких склали сільські трудівники. Художня самодіяльність, що охопила широкі маси українського колгоспного селянства, була важливою формою творчої участі трудящих мас у розвитку культури свого народу. Продовжуючи кращі народні традиції, проявляючись у найдоступнішій для мас формі, художня самодіяльність посідала значне місце в культурному піднесенні села.

У передвоєнні роки справжніми осередками культури на селі стали бібліотеки. В селах України їх працювало понад 17 тис., з книжковим фондом 12 млн. примірників.¹⁹ Одночасно із зростанням кількості бібліотек та їх фондів удосконалювались методи обслуговування трудівників колгоспних полів. Майже всі обласні та районні бібліотеки мали пересувні книжкові фонди, які надсилались у колгоспи. Широко практикувалась доставка книг безпосередньо на польові стаєни, на ферми і навіть додому. Під час обідньої перерви в червоних кутках, на фермах, у полі провадилося читання вголос книг, журналів і особливо газет. До свят, знаменних дат та важливих господарських і політичних кампаній бібліотеки організовували виставки літератури, підбирали суспільно-політичну та художню літературу, допомагали в складанні репертуару гуртків художньої самодіяльності.

На Україні в передвоєнні роки налічувалось багато сіл, де в кожному дворі виписували газету чи журнал, читали книги. Колгоспники с.Шевченкове на Київщині у передвоєнні роки передплачували 500 примірників газет і більше 100 журналів.²⁰

Газети, журнали, книги міцно увійшли в побут колгоспного селянства, допомагали зростанню його соціалістичної свідомості, підвищенню культури сільськогосподарського виробництва.

Помітні успіхи в передвоєнні роки спостерігаються й в радіо- та кінофікації села, що стало можливим внаслідок успішного розвитку соціалістичної промисловості та постійної допомоги колгоспному селянству з боку робітничого класу. Наприкінці 1940 р. у селах республіки діяло 1747 стаціонарних та 2137 пересувних кіноустановок, половина з яких були звуковими.²¹

Уряд Радянської України, звертаючи особливу увагу на розвиток сільської кіномережі, у постанові від 15 січня 1940 р. "Про роботу сільських стаціонарних та пересувних кіноустановок" зобов'язав місцеві органи влади взяти заходів до поліпшення кінообслуговування сільських глядачів.²² Виконуючи постанову, місцеві партійні та радянські органи провели значну роботу по кінофікації села. У ряді областей були проведені колгоспні кінофестивалі, що стали великою культурною подією на селі й сприяли популяризації кращих творів радянського кіномистецтва у найвіддаленіших куточках республіки.

Важлива роль у комуністичному вихованні колгоспного селянства й підвищенні його культурного рівня належала радіо. В селах республіки в 1940 р. налічувалось 264 тис. радіоточок.²³ Щоб охопити радіомовленням якомога більше слухачів, сільські клуби організовували колективне прослуховування найцікавіших радіопередач.

¹⁹ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : Стат.зб., с.214.

²⁰ Історія Української РСР. - К., 1967, т.2, с.400.

²¹ Народне господарство Української РСР : Стат.зб. - К., 1957, с.462.

²² Культурне будівництво в Українській РСР : Зб.документів, с.795.

²³ Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах : Стат.зб. - М., 1957, с.297.

Піднесення матеріального й культурного рівня колгоспного селянства в роки третьої п'ятирічки внесло помітні зміни у зовнішній вигляд сіл. З цінною ініціативою – розпочати похід за культурне впорядковане село виступили комсомольці Стольного й Савинців на Чернігівщині. Це починання, підтримане Чернігівським обкомом партії й схвалене ЦК ЛКСМУ, знайшло широкий відгук серед колгоспників. Почався широкий рух за благоустрій сіл²⁴.

З піднесенням взялися за перебудову свого села сільські трудівники с.Н. Вомажарово на Харківщині. Роботам керувала група архітекторів "Сільгоспбуд-проект". За два роки на центральній вулиці виросло 56 чепурних будинків, закінчувалось будівництво клубу, школи і дитячих ясел²⁵.

У передвоєнні роки на Україні налічувалось чимало замкнених і культурних сіл. Достатки й культуру принесла Радянська влада в с.Мачухи на Полтавщині. На місці толоки виник центр села, де поряд з чепурними будинками колгоспників розмістились сільські установи, магазин, пошта, лікарня. До революції в Мачухах була лише початкова школа, а за роки Радянської влади близько тисячі дітей колгоспників навчалися у середній та в двох початкових школах. У с.Мачухи трапився великий загін інтелігенції з 32 вчителів, 17 лікарів та медсестер, агронома, зоотехніка та радіотехніка. В 1938 р. колгосп "Червона зірка" розпочав будівництво великого двоповерхового будинку культури з глядачевим залом на 600 чоловік²⁶.

Наслідком культурного будівництва на селі стало піднесення суспільно-політичної та виробничої активності колгоспників, докорінна зміна в його психології. Культурне зростання села служило справі зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного селянства, було передумовою утвердження радянського способу життя.

С. В. К у л ь ч и ц ь к и й

ЗВЕДЕНИЙ ФІНАНСОВИЙ БАЛАНС УРСР ЗА 1929/30 РІК
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Боротьба за побудову економічного фундаменту соціалістичного суспільства – одна з найбільш славних сторінок в історії багатонаціонального робітничого класу СРСР, всього радянського народу, яка увінчалася блискучою перемогою.

В науковий скарот історичної науки введено різноманітні джерела, які всебічно відображають трудовий подвиг робітничого класу, всього народу в роки побудови соціалізму. Останнім часом увагу істориків привернуло й таке специфічне джерело, як документи фінансової звітності. Зокрема, у всесоюзній серії збірників документів і матеріалів "Індустріалізація СРСР"¹ немає місця відведено щорічним звітам Наркомату фінансів СРСР про виконання державного бюджету, які розкривають величезну роль фінансових важелів держави в соціалістичних перетвореннях. Досі, однак, у літературі не зустрічалися дані про виконання зведеного фінансового балансу, тобто всіх фінансових доходів і витрат країни, зведених воедино. Звичайно, відомості про всі без винятку доходи

²⁴ Соціалістична культура, 1940, № 12, с.1.

²⁵ Там же, 1941, № 4, с.19.

²⁶ Там же, 1939, № 3, с.57.

¹ Індустріалізація СРСР, 1926–1928 гг. – М., 1969; Індустріалізація СРСР, 1929–1932 гг. – М., 1970; Індустріалізація СРСР, 1933–1937 гг. – М., 1971; Індустріалізація СРСР, 1938–1941 гг. – М., 1973.

і витрати держави, які наводяться у зведеному фінансовому балансі, дають більш повну характеристику соціально-економічних процесів, ніж бюджетні дані.

Питання про необхідність складання зведеного фінансового балансу (за тогочасною термінологією - єдиного фінансового плану) виникло під час істотного прискорення темпів реконструкції народного господарства на початку першої п'ятирічки.

Зведення всіх фінансових планів (бюджетного, кредитного, страхового та інших) перетворювало їх на єдиний план фінансування соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, розвитку охорони здоров'я, вдосконалення соціального забезпечення трудящих і т.п. У цьому синтетичному документі передбачалося точно визначити кількість коштів, вилучених з різних галузей народного господарства державними, кооперативними і громадськими організаціями, методи вилучення цих коштів та їх перерозподіл на різноманітні потреби. Будучи похідним від народногосподарського плану, зведений фінансовий баланс разом з тим повинен був активно впливати на народногосподарські процеси, здійснюючи фінансовими методами контроль над виконанням запланованих показників і своєчасно сигналізуючи про окремі неуз'язки й "вузькі місця".

Комуністична партія надавала важливого значення створенню цілком збалансованого фінансового плану розвитку народного господарства і, - що було найголовнішим, - його виконанню. В рішеннях грудневого (1930 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) визначалося: "Враховуючи, що ... без суворого виконання фінансового плану неможливе здійснення наміченого господарського плану в усіх галузях народного господарства, - пленум вважає за необхідне рішуче посилити роботу всіх фінансових органів, впровадити найсуворішу фінансову дисципліну і режим економії, безумовно виконувати доходи, поставити видатки кожної організації в пряму залежність від виконання нею своїх виробничих і фінансових планів, зміцнити червінець та рішуче боротися з недооцінкою ролі і значення фінансової системи на даному етапі соціалістичного будівництва"².

Зведений фінансовий баланс треба було розраховувати не тільки по країні в цілому, а й по союзним республікам. Розробка методів складання балансу союзних республік була доручена Укрдержплану³.

Народне господарство кожної союзної республіки розвивалося як складова частина єдиного зареально-союзного комплексу, що знаходило відображення і в системі управління ним: існувало господарство союзного підпорядкування і підвідомче республіці. Зведений фінансовий баланс міг відобразити всі соціально-економічні процеси на території даної республіки тоді, коли він охоплював господарство як республіканського, так і союзного підпорядкування. Однак господарські організації союзного значення здебільшого не розробляли своїх фінансових планів у розрізі окремих союзних республік і економічних районів. Тому Раднарком СРСР у постанові від 26 вересня 1930 р. зобов'язав союзні республіки розробляти єдиний фінансовий план тільки в масштабах республіканського господарства (підвідомчий). У постанові визнавалося, що на даній стадії фінансового планування неможливо взяти на облік фінансові плани підприємств та установ союзного значення на території республіки⁴.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1980, т.4, с.475.

³ Лядо А. Вопросы финансового баланса народного хозяйства. - М., 1963, с.65.

⁴ Єдиний фінансовий план (підвідомчий) УСРР на 1931 рік. - Х., 1930, с.8-9.

У світлі цього набуває особливого інтересу спроба працівників Укрдержплану побудувати зведений фінансовий баланс республіки в територіальному розрізі, тобто з урахуванням господарства союзного підпорядкування. В серпні 1930 р. було створено єдиний фінансовий план всього народного господарства України на 1930/31 рік, в якому окремою графою наводилися попередні звітні дані (звіт за три перші квартали господарського року й очікуване виконання за останній квартал) 1929/30 р. Цей документ зберігається у фонді Наркомфін-у УРСР (ЩАЖР УРСР, ф.30, оп.7, спр.243). Щоб створити його, плановим працівникам довелося виконати надзвичайно трудомістку роботу, подолавши при цьому багато труднощів методичного характеру. В зв'язку з централізацією господарського управління, що тривала, спроби розробляти зведені фінансові баланси в територіальному розрізі надалі стали взагалі неможливими⁵. Тому зведений фінансовий баланс України за 1929/30 господарський рік є документом справи унікальним.

Нижче наводяться шість таблиць, складених на основі названого документу, які в своїй сумі досить повно його характеризують. З них можна зробити ряд принципів важливих висновків щодо характеру і особливостей соціалістичного нагромадження в реконструктивний період.

Розглянемо, зокрема, відомості про надходження фінансових ресурсів в усунушений сектор народного господарства УРСР у 1929/30 р. (табл.1). З таблиці видно, що більше половини ресурсів надійшло від промисловості. Отже, значення промисловості в соціалістичному нагромадженні було вирішальним вже на перших етапах індустріалізації.

Т а б л и ц я 1. Надходження фінансових ресурсів в усунушений сектор народного господарства УРСР в 1929/30 р. (млн.крб.)

Джерела надходження ресурсів	Статті фінансового балансу	Бюджет	Кредит	Інші фін. інститути	Власні кошти госп-органів і кооперативів	Кошти громадських організацій	Зведений фінансовий баланс
Промисловість		886,7	117,3	110,0	180,4	24,6	1319,0
Сільське і лісове господарство		41,4	58,1	20,8	12,2	2,7	135,2
Торгівля		21,4	33,1	23,5	-24,2	3,4	57,2
Транспорт і зв'язок		166,3	-	33,9	163,6	2,2	366,0
Комунальне господарство		112,6	1,1	4,7	14,2	-	132,6
Інші джерела		-	-	85,8	54,9	6,4	147,1
Нерозподілені суми		69,3	-	-	-	11,1	80,4
Всього ресурсів		1297,7	209,6	278,7	401,1	50,4	2237,5

Поряд з усунушенням сектором народного господарства велике значення в нагромадженні фінансових ресурсів мали кошти населення (табл.2). За своїм походженням вони розподілялися на дві частини: 40% - обов'язкові платежі, а 60% - платежі добровільного характеру. Переважну частину перших становили податкові вилучення з приватного сектору господарства, який тоді швидко зрушувався в результаті вступу соціалізму, а менша частина являла собою відрахування з доходів трудящих. Найбільшими надходженнями добровільного характеру були державні позики. Зокрема, у 1930 р. розповсюджувалася позика "П'ятиріччю - в чотири роки!" Цей лозунг, вперше проголошений дуганськими робітниками влітку 1929 р., у найкоротший час став справді всенародним і реалізувався,

⁵ ЩАЖР УРСР, ф.337, оп.9, спр.11075, арк.1-2.

зокрема, в патріотичному почині робітничого класу, всіх трудящих по передплаті на позику. "Масова передплата позики, - зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС, - була не тільки вагомим вкладом у державний бюджет, але і яскравом демонстрацією патріотизму радянських людей, їх відданості справі соціалізму"⁶.

Т а б л и ц я 2. Мобілізація коштів населення у фінансовому балансі УРСР 1929/30 р. (млн.крб.)

Джерела надходження ресурсів	Статті фінансового балансу	Бюджет	Кредит	Інші фін-інститути	Власні кошти господарств і кооперації	Кошти громадських організацій	Зведений фінансовий баланс
Промисловий податок		41,4	-	-	-	-	41,4
Платежі по соцстрахуванню		-	-	12,8	-	-	12,8
Прибутковий податок		56,1	-	-	-	-	56,1
Сільськогосподарський податок		95,0	-	-	-	-	95,0
Місцеві податки		60,7	-	-	-	-	60,7
Платежі по держстрахуванню		-	-	56,8	-	-	56,8
Повернення позик		-	37,3	-	-	-	37,3
Всього по обов'язкових формах платежів		253,2	37,3	69,6	-	-	360,1
Самообкладання		-	-	54,5	-	-	54,5
Державні позики		170,0	-	-	0,8	-	170,8
Вклади в ощадкаси		-	-	25,9	-	-	25,9
Внески членські		-	-	-	-	3,5	43,5
Паї й вклади в кооперацію		-	-	-	135,2	-	135,2
Кошти колгоспів		-	-	-	61,5	-	61,5
Інші джерела		-	-	-	46,0	-	46,0
Всього по добровільних формах платежів		170,0	-	80,4	243,5	43,5	537,4
Всього по мобілізації коштів населення		423,2	37,3	150,0	243,5	43,5	897,5

До графі "Інші фінінститути" віднесено ощадні каси, державне страхування, соціальне страхування, самообкладання сільського населення, спецкошти різних відомств та інші другорядні статті балансу фінансової системи.

Кошти державного й соціального страхування у звітному фінансовому балансі проходять загальною сумою, без розподілення по галузях. Нами вони розподілені по галузях відповідно до структури їх формування в плановому фінансовому балансі.

В літературі загальноприйнятою є думка про визначальне значення позик у мобілізації ресурсів населення на першочергові загальнодержавні потреби. Не заперечуючи їх величезної важливості, потрібно разом з тим зазначити, що на перших етапах соціалістичного будівництва, як видно з табл.2, досить істотними джерелами були паї та вклади населення в кооперацію (промислову, сільськогосподарську, споживчу і т.п.), приріст неподільних фондів у колгоспах за рахунок вступу до них нових членів, кошти самообкладання. Те, що перераховані ресурси (крім позик) були цільовими й не використовувалися, наприклад, на фінансування капітального будівництва у важкій індустрії, не має принципового значення. Адже держава в кінцевому підсумку могла витратити меншу частку інших ресурсів на потреби розвитку торгівлі або сфери побуту, й відповідно більшу - на капітальне будівництво у промисловості.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. - К., 1971, с.49.

Загальний обсяг доходів зведеного фінансового балансу представлено в табл.3. На основі наведених тут даних можна підрахувати, що частка усуспільненого сектору в надходженні коштів перевищувала 71%. Отже, роль усуспільненого сектору в формуванні державних доходів була найголовнішою.

Т а б л и ц я 3. Роль окремих інститутів в акумуляції ресурсів по фінансовому балансу УРСР 1929/30 р.

Статті фінансового балансу	Джерела надходження ресурсів	Усуспільнений сектор		Населення		Всі ресурси	
		млн. крб.	%	млн. крб.	%	млн. крб.	%
Бюджет		1297,7	58,0	423,5	47,2	1720,9	54,9
Кредит		209,6	9,4	37,3	4,2	246,9	7,9
Інші фінінститути		278,7	12,5	150,0	16,7	428,7	13,6
Власні кошти госпорганів і кооперації		401,1	17,9	243,5	27,1	644,6	20,6
Кошти громадських організацій		40,4	2,2	43,5	4,8	93,9	3,0
Зведений фінансовий баланс		2237,5	100,0	897,5	100,0	3135,0	100,0

Серед державних фінансових інститутів провідне місце в нагромадженні ресурсів належало бюджету. Було повністю реалізовано ленінську настанову про те, що "фінанси держави повинні базуватися на безпосередньому поверненні певної частини доходів від різних державних монополій на потреби держави"⁷. В наступні роки значення державного бюджету ще більше зросло, а кредитної системи, навпаки, стало обмеженням. В цілому по всіх інститутах державної фінансової системи зосереджувалося понад три чверті балансових доходів. Тому важко переоцінити її роль у нагромадженні необхідних для побудови матеріально-технічної бази соціалізму величезних коштів.

Використання ресурсів зведеного фінансового балансу характеризує табл.4. Переважну більшість витрат (70%), здійснених на території України, становили вкладення й видатки в галузях народного господарства. По графі соціально-культурних заходів у зведеному балансі проходило 23% всіх витрат, по управлінню і обороні - 4,3%. Домінуюча роль бюджету простежується у витратах на всі потреби.

Т а б л и ц я 4. Вкладення і видатки у фінансовому балансі УРСР 1929/30 р. (млн.крб.)

Статті фінансового балансу	Вкладення і видатки	Народне господарство	Соціаль-но-культурні заходи	Управ-ління і оборона	Інші пот-ребі	Зведений фінансовий баланс
Бюджет		1135,8	404,0	88,6	99,4	1727,8
Кредит		409,5	1,0	-	0,5	411,0
Інші фінінститути		4,9	277,1	8,2	47,8	338,0
Власні кошти госпорганів і кооперації		649,1	12,3	-	1,0	662,4
Кошти громадських організацій		3,6	50,8	41,6	2,7	98,7
Зведений фінансовий баланс		2202,9	745,2	138,4	151,4	3237,9
Передано до інших галузей		43,6	-	-	68,6	112,2
Одержано з інших галузей		108,9	3,3	-	-	112,2
Всього з передачами і одержаннями		2268,2	748,5	138,4	82,8	3237,9

⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.38, с.97.

У літературі досить поширеною є думка про те, що через необхідність прискореного розгортання промисловості Радянська держава не могла знайти істотних коштів для розвитку сільського господарства. Однак дані табл.5 з усією очевидністю показують недостатню обґрунтованість такої думки. Відповідно генеральній лінії партії на соціалістичну індустріалізацію промисловість України одержала в 1929/30 р. переважну частину ресурсів, що призначалися для розвитку народного господарства, але й в сільське господарство було вкладено немало - 456,3 млн.крб. (11,2 млн.крб. становили витрати по лісовому господарству). Співвідношення витрат на промисловість і сільське господарство по зведеному фінансовому балансу дорівнює 2,7 : 1, тоді як по бюджету, на дані якого звичайно посилаються, - 7,3 : 1.

Т а б л и ц я 5. Вкладення і видатки галузей народного господарства у фінансовому балансі УРСР 1929/30 р. (млн.крб.)

Статті фінансового балансу	Вкладення і видатки	Промисловість	Сільське і лісове господарство	Торговля	Транспорт і зв'язок	Комунальне господарство	Всього по народному господарству
Бюджет		760,6	113,6	13,5	127,7	120,4	1135,8
Кредит		51,6	230,4	94,0	4,4	29,1	409,5
Інші фінансінститути		-	2,1	-	2,8	-	4,9
Власні кошти госпрганів і кооперації		399,7	105,8	-71,9	193,6	21,9	649,1
Кошти громадських організацій		-	-	3,6	-	-	3,6
Зведений фінансовий баланс		1211,9	451,9	39,2	328,5	171,4	2202,9
Передано до інших галузей		34,9	1,5	7,8	-	-	43,6
Одержано з інших галузей		40,9	17,1	2,0	15,5	23,4	108,9
Всього з передачами і одержаннями		1228,5	467,5	33,4	344,0	194,8	2268,2

Т а б л и ц я 6. Структура вкладень і видатків фінансового балансу УРСР 1929/30 р. (млн.крб.)

Г а л у з ь	Всього вкладень і видатків	В тому числі		
		Капіталовкладення	Приріст оборотних коштів	Операційні та інші видатки
Народне господарство	2268,2	1923,2	223,1	121,9
промисловість	1228,5	1057,0	156,0	15,5
сільське і лісове господарство	467,5	311,6	96,1	59,8
торгівля	33,4	61,2	-45,1	17,3
транспорт і зв'язок	344,0	337,1	1,5	5,4
комунальне господарство	194,8	156,3	14,6	23,9
Соціально-культурні заходи	748,5	149,8	-	598,7
Управління і оборона	138,4	4,2	-	133,2
Інші потреби	32,8	-	-	32,8
Зведений фінансовий баланс	3237,9	2078,2	223,1	936,6

Головну частину ресурсів зведеного фінансового балансу становив фонд соціалістичного нагромадження. Так, у народному господарстві України, як видно з даних табл.6, на капіталовкладення й приріст оборотних коштів (фонд нагромадження) було використано 2146,3 млн.крб., тобто 94,6% загального обсягу вкладень і видатків. Відповідні дані по зведеному балансу в цілому становили 2301,3 млн.крб., тобто 71,1%. Норма нагромадження зросла з 13,3% у 1924/25 р. до 31,1% в 1929/30 р.⁸ Отже проблему соціалістичного нагромадження було розв'язано.

⁸ Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1928/29 рік.- Х., 1928, с.30.

В цілому по зведеному балансу видатки перевищували доходи на 102,9 млн. крб. Потрібно, однак, зауважити, що в територіальному балансі враховувалися не всі доходи і видатки республіки. Так, по графі "Управління і оборона" видаткової частини балансу проходили тільки суто територіальні видатки на управління. Частка загальносоюзних витрат по управлінню, обороні, дипломатичній службі та інших, яка припадала на Україну, не враховувалася, хоч в абсолютному виразі це були значні кошти: за даними планового балансу 1929/30 р. вони становили 250 млн.крб., а по плану на 1931 р. - до 400 млн.крб.⁹ З іншого боку, до половини загального обсягу податку з обороту надходило з території республіки до державного бюджету централізованим шляхом, через Наркомфін СРСР. В територіальному балансі показано лише ту його частину, яка відраховувалася безпосередньо в республіці.

Зважаючи на всі доходи і видатки, Українська РСР у 1930 р. мала, за орієнтовними підрахунками, позитивне сальдо фінансового балансу в 200 млн.крб., тобто приблизно 6% від обсягу фінансових ресурсів, використаних на її території¹⁰. Це означає, що, на відміну від відбудовного періоду, коли відбувався певний перерозподіл утворюваного в інших республіках національного доходу на користь зруйнованого господарства України, під час індустріалізації частина ресурсів УРСР перерозподілялася через загальносоюзний бюджет на користь інших республік і районів. Як і високорозвинуті райони Російської Федерації, Українська РСР виділяла частину своїх ресурсів для освоєння природних багатств малозаселених районів Сходу, для допомоги відсталім в економічному відношенні національним республікам. Цей перерозподіл ресурсів зміцнював загальносоюзний народногосподарський комплекс, невід'ємною частиною якого була економіка України.

Таким чином, територіальний фінансовий баланс УРСР 1929/30 р. відбивав складні народногосподарські процеси, які мали місце під час побудови матеріально-технічної бази соціалізму в нашій країні. Він становить важливе історичне джерело, до якого доцільно звертатися при дослідженні досвіду соціалістичного будівництва.

С. Г. В о д о т и к а

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД УЧАСНИКІВ КОЛГОСПНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
В 1921-1929 рр.

В історії радянського селянства, як і всього радянського суспільства, важливе місце належить періоду від впровадження непу до початку масової колективізації, тобто з весни 1921 р. по осінь 1929 р. Це був час підготовки об'єктивних і суб'єктивних умов соціалістичного перетворення дрібного селянського господарства.

Історія колгоспного будівництва на Україні в цей період досить плідно розробляється радянськими істориками. Змістовно, на великому фактичному матеріалі, досліджуються питання партійного керівництва колгоспним рухом, державна допомога колгоспам, деякі проблеми процесів усупільнення в колгоспах. Проте питання динаміки соціального складу колгоспного руху на Україні в 1921-1929 рр. залишається недостатньо вивченим. Грунтовно проаналізовано

⁹ ЦДАХР УРСР, ф.30, оп.5, спр.214, арк.3, зв.; Єдиний фінансовий план (підвідомчий) УРСР на 1931 рік, с.10.

¹⁰ Господарство України, 1930, № 11/12, с.45.

соціальний склад членів колективних господарств П.М.Денисовцем, але рамки його дослідження стосуються тільки відбудовного періоду¹. Це зумовлює необхідність додаткового аналізу соціального складу колгоспного руху на Україні в 1921-1929 рр.

Перші колективні господарства, створені в буремні роки громадянської війни, склалися з батрацько-бідняцьких прошарків селянства. Досить велика кількість колективів утворювалася з неземлеробського міського населення, що пояснюється господарською розрухою і продовольчими труднощами. Такі об'єднання склалися з робітників, службовців, учнівської молоді².

З впровадженням непу класова диференціація селянства посилилась. Соціально-економічні відносини наочно довели, як і передбачав В.І.Ленін³, що єдиний порятунком для незаможного селянства від куркульської кабали - це шлях колективного господарювання.

Соціальний склад колективних господарств України в 1921-1925 рр. відбивав закономірності колгоспного будівництва тих років. Взагалі за 1921-1925 рр. кількість колгоспів збільшилась з 2118 до 5578. На початку 1925 р. у колгоспах об'єдналось 1,4% сільського населення і 1,6% селянських господарств. Колективізація найширше розгорнулася на Півдні та Правобережжі. Найбільшою питомою вагою колгоспного селянства на кінець відбудовного періоду була на Київщині й Одещині (3,5% і 2,6% сільського населення), найменшою - на Волині та Чернігівщині (відповідно 0,4% та 0,3%)⁴.

Під час продовольчих труднощів 1921-1922 рр. у колгоспи йшла деяка частина неземлеробського населення. Найбільше індустриальних робітників серед членів колгоспів налічувалось на Донеччині (18,3% в 1922 р.) і найменше - на Полтавщині (5,5%)⁵. Поступово питома вага промислових робітників серед членів колективних господарств скорочувалась. Уже в 1923 р. на Донеччині вона дорівнювала лише 3,1%. В цілому по Україні за 1923-1925 рр. частка неселянських за походженням елементів у колгоспному будівництві скоротилась вдвічі - з 16,1% в 1923 р. до 8% в 1925 р.⁶

Серед селян-колгоспників у роки відбудовного періоду переважали бідняцько-батрацькі верстви. Неп поставив перед біднотою дилему - або піти в кабалу до заможника, або перейти до колективного обробітку наданої Радянською владою землі. Невипадково комітети незаможних селян (КНС) брали активну участь у колективізації сільського господарства, що знайшло схвалення на XIII з'їзді РКП(б)⁷.

В 1924 р. 70% селян-колгоспників були членами КНС. Біднота була соціальною базою розгортання колгоспного руху і в 1925 р. становила 80,5% колгоспників України.

¹ Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 роках. - Х., 1969. - 154 с.

² Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. - Киев, 1956, с.393-395; Кашенко С.Г. Кількість і соціальний склад колективних господарств на Україні в 1919 р. - Історичні джерела та їх використання. - К., 1970, вип.5, с.200-209.

³ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.45, с.352-357.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф.27, оп.3, спр.177, арк.7-9; ф.337, оп.2, спр.901, арк.342.
⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - К., 1962, т.1, с.287-289; Сільський господар, 1923, № 21/22, с.20-21.

⁶ Колективізація сільського господарства на Україні. - Х., 1925, с.7; ЦДАЖР УРСР, ф.27, оп.4, спр.417, арк.6; оп.5, спр.478, арк.196.

⁷ КПРС в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, т.3, с.76.

Активними учасниками колгоспного руху стали батраки. В 1923-1924 рр. вони становили 1/5 колгоспників Півдня і Поділля, 18,1% - Харківщини і 18,3% Волині⁸.

Середняцтво в роки відбудови народного господарства в основному пасивно спостерігало за колгоспним будівництвом, сподівалося в умовах товарного виробництва за рахунок власного господарства полішити своє економічне становище. Але поступово воно переконувалося у перевагах колективного господарювання. Тому кількість середняків у колгоспах збільшується. Так, 1923 р. у колгоспах Кам'янецької округи вони становили 5,7%, Вінницької - 3,2%, на Волині - 11% (за попередні роки відомості про середняків серед колгоспників відсутні). На Київщині за 1923-1925 рр. питома вага середняків серед колгоспників збільшилась з 7% до 19,3%. Наприкінці 1925 р. у колгоспному русі України кожний п'ятий був середняком⁹.

У 1923-1925 рр. відбулось істотне поліпшення соціального складу колгоспів за рахунок поступового виключення заможних елементів, які подавалися в колективи з метою одержання податкових пільг і збереження свого підприємницького господарства. Так, тільки на півдні України з січня 1923 р. по липень 1924 р. частина заможних селян серед колгоспників скоротилась з 15,4% до 4,3%, а в цілому по Україні на кінець відбудовного періоду заможні селяни склали 5,7% всіх колгоспників¹⁰.

Розвиток колгоспного руху на Україні в 1926-1927 рр. відзначався не стільки кількісними, як якісними змінами. Увага партійних, радянських, земельних і кооперативних органів зверталася в першу чергу на організаційно-господарське зміцнення колгоспного руху, поліпшення соціального складу його учасників. Зокрема, під час перереєстрації колгоспів у 1925-1926 рр. було ліквідовано 8,6% комун, 26,8% артільей та 20% союзів. Це - нежиттєздатні колективи і куркульські лжеколгоспи¹¹. Однак внаслідок дальшої колективізації кількість колгоспів збільшувалась і в 1927 р. досягла 6316¹². В цей період з метою залучення середнього селянства до колективного господарювання партія ввела курс на створення більш простих форм колгоспів. Про це йшлося у постанові ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1926 р. "Про підсумки колгоспного і радгоспного будівництва"¹³.

Отже, соціальний склад учасників колгоспного руху змінювався. Зокрема, зросла питома вага середняків. У 1927 р., за даними сільгоспвідділу ЦК ВКП(б) в колгоспах країни, бідняків і батраків налічувалося в комунах 78%, артілях - 60%, союзах - 52%. Бюджетне обстеження 1927 р. засвідчило, що серед колгоспників республіки безкінних було 65,6%, з одним-двома кіньми - 32,8%, з трьома й більше - 1,5%¹⁴. Більш активна участь середняків у колгоспному русі в якійсь мірі знайшла відображення в тому, що поступово збільшувалося число колгоспів, які утворювалися не на державній або колишній поміщицькій, а на

⁸ Денисовець М.П. Вказ.праця, с.87; ЦДАХР УСРР, ф.27, оп.6, спр.256, арк.5, 60.

⁹ Денисовець П.М. Вказ.праця, с.80, 87; Бюлетень НКЗ УСРР, 1924, № 44/45, с.17; ЦДАХР УСРР, ф.27, оп.4, спр.417, арк.6; оп.5, спр.478, арк.196; ф.337, оп.2, спр.901, арк.26.

¹⁰ Сільський господар, 1924, № 8, с.23-25; Колективізація сільського господарства на Україні, с.7; ЦДАХР УСРР, ф.27, оп.5, спр.478, арк.196.

¹¹ Колхозное движение на Украине. - Харьков, 1929, с.19, 31.

¹² Статистика України, 1929, № 163, с.7.

¹³ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. - М., 1957, т.1, с.634-639.

¹⁴ Чмыга А.Ф. Колхозное движение в первое десятилетие Советской власти. - В кн.: Октябрь и советское крестьянство. М., 1977, с.11-12.

націльній селянській землі. Якщо в 1921 р. на цій землі було організовано 43,8% артіль та 88% союзів з числа новоутворених, то в 1926 р. - відповідно 45,7% і 98%¹⁵.

Підсумки колгоспного будівництва на Україні в 1926-1927 рр. було підбито у постанові ЦК КП(б)У від 8 січня 1927 р. В ній підкреслювалась правильність лінії на створення найпростіших форм колгоспів, що сприяло залученню в колгосп середняка¹⁶. Виконуючи рішення ХУ з'їзду ВКП(б), який ввійшов в історію як з'їзд колективізації, партійні, радянські й господарські органи здійснили в 1928-1929 рр. ряд заходів по безпосередній підготовці масової колективізації. З 1927 р. до середини 1929 р. кількість колгоспів збільшилась з 6316 до 15804, а кількість селянських господарств у них зросла з 68,9 до 328,5 тис., що становило 6,2% всіх селянських господарств¹⁷.

За даними ЦСУ УРСР з 1927 р. по 1929 р. до колгоспів вступило 7,7% (від кількості наявних у 1927 р.) пролетарських селянських господарств, 6,2% бідняцьких, 4,5% середняцьких та 3,5% куркульських¹⁸. Якщо батраки, бідняки та маломіцні середняки йшли найчастіше до артілей і комун, то більш заможні віддавали перевагу союзам. Вступ куркульських господарств до колгоспів був однією з форм їх боротьби з колгоспним рухом. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) запропонував партійним організаціям не допускати куркульські господарства в колгоспи, очистити від них існуючі колгоспи, вести нещадну боротьбу з куркульськими лжеколгоспами¹⁹.

Організаційно-господарське зміцнення колгоспного руху привело до збільшення середняків серед його учасників, проте частка незаможників практично не зменшувалась. Влітку 1929 р. серед колгоспників України бідняцько-батьрацька група складала 48%, маломіцних середняків налічувалось 24%, що в сумі складало 72%²⁰.

Така картина спостерігається й при аналізі соціального складу колгоспників по окремих округах. На Харківщині біднота становила 75,6% членів союзів, утворених у 1929 р., середняки - 24%, заможні селяни - 0,4%. В артілях цього округу біднота становила 82,5%, середняки 17,5% (заможні господарства до артілей не вступали). Комуни створювались виключно з бідноти²¹.

Якщо бідняцько-батьрацька група не складала більшості колгоспників влітку 1929 р., то разом з маломіцним середняцтвом вона становила соціальну базу колгоспного руху до початку масової колективізації. Аналіз статистичних джерел свідчить, що до осені 1929 р. масового вступу середняка до колгоспів ще не спостерігалось, хоча частка середняків серед учасників колгоспного руху невпинно збільшувалась. Таке становище пояснюється особливостями соціально-економічного становища різних класових груп селянства.

Поступове зростання колгоспного руху на Україні в 1921-1929 рр. стало закономірним результатом дії соціально-економічних відносин і наполегливої діяльності Комуністичної партії та Радянської держави по здійсненню ленінсько-

¹⁵ Статистика України, 1929, № 163, с.6,7.

¹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т.1, с.243.

¹⁷ Колхозы СССР. - М., 1929, с.11,15.

¹⁸ Колхозы СССР в 1929 г. - М., 1931, с.9-10.

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т.4, с.331-332, 348.

²⁰ Колхозы СССР в 1929 г.: Итоги сплошного обследования колхозов. - М., 1931, с.9-12.

²¹ Шиян К.К., Островський С.Я. Минуле і сучасне села. - Х., 1963, с.141-143.

го кооперативного плану. Соціальний склад учасників колгоспного руху на Україні відбив всі основні етапи підготовки масової колективізації.

Отже, у перші роки непу в колгоспному русі поряд з селянством активну участь брали неземлеробські елементи, насамперед представники промислових загонів робітничого класу. З другої третини 20-х років у колгоспному будівництві поступово зростала питома вага середняцтва. Ця тенденція була особливо відчутною в 1927-1929 рр. Напередодні масової колективізації стала помітною зміна в настроях середнього селянства. Слід зазначити проте, що до осені 1929 р. на Україні не відбулося масового залучення середняків у колгоспи.

О. М. М о в ч а н

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОГО ФОНДУ
В 1921 - 1922 рр.

1921 рік був першим і важким роком мирного соціалістичного будівництва. Імперіалістичні уряди, зазнавши поразки в збройній боротьбі з Радянською країною, намагалися підірвати її зсередини, використовуючи господарську розруху. На долю радянських людей випало нове тяжке випробування: країну охопила небувала засуха, "небагато чим слабша, ніж жадливе лихо 1891 р."¹. Вона уразила половину посівних площ країни, що давали 2/3 товарного хліба. У державі не існувало продовольчих резервів, і загроза голоду ставала неминучою.

В умовах, що склалися, продовольче питання стало в центрі уваги Комуністичної партії й Радянського уряду. Широка програма соціально-економічних і політичних заходів боротьби з голодом була намічена в постанові ЦК РКП(б) від 21 липня 1921 р. і зверненні "До всіх членів і всіх організацій РКП(б)" від 21 липня 1921 р.²

Комуністична партія і уряд підняли на боротьбу з голодом всіх трудящих і, перш за все, героїчний робітничий клас. "Хай весь робітничий клас, - писав В.І.Ленін, - як один, підніметься, щоб загоїти тяжку рану Поволжя, а родиче Поволжя в наступні роки відплатить нам з свого боку своїм хлібом. Таким способом ми тільки і збережемо Радянську владу і захистимо завойовану свободу проти всіх злочинницьких замахів капіталістів усього світу"³.

Для мобілізації робітничого класу на боротьбу з голодом і керівництва його діяльністю по подоланню наслідків стихійного лиха 14 липня 1921 р. створюється Тимчасова комісія по боротьбі з голодом при ВЦРПС. 6 серпня 1921 р. вона була перетворена в постійний Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим (Церобітком допгол ВЦРПС)⁴.

Програма участі профспілкових і господарських організацій в боротьбі з голодом була накреслена у зверненні ВЦРПС і ВРНГ "До всіх профспілкових організацій, до всіх головних управлінь губернських організацій ВРНГ". Воно закликало профспілки широко використовувати центральний і губернський апарат боротьби з голодом⁵.

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.44, с.71.

² Правда, 1921, 21 липня; Известия ЦК РКП(б), 1921, № 33, с.33-34.

³ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.53, с.248.

⁴ Бутт В.П. Борьба советских профсоюзов с голодом и его последствиями в Советской стране в 1921-1922 гг.: Автореф. дис. ...канд.ист.наук. - М., 1970, с. 67.

⁵ Известия ЦК РКП(б), 1921, 26 июля.

Активну участь у виконанні рішень партійних, радянських і профспілкових органів взяли трудящі України й в першу чергу робітничий клас. 28 липня 1921 р. організувався Всеукраїнський Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим при Південбюро ВЦРПС (Церобітком допголл) у складі 15 чоловік: представників усіх ЦК союзів Південбюро, ЦК КСМУ, жінвідділу ЦК КП(б)У⁶. Для організації роботи на місцях Церобітком допголл ВЦРПС прийняв постанову про заснування при всіх обласних, губернських, повітових і районних об'єднаннях профспілок та фабзавкомів комітетів допомоги голодуючим⁷.

На початковому етапі кампанія допомоги голодуючим розгорнулася під лозунгом своєчасної й повної здачі продподатку, повернення насінневої позики, котрі були основним джерелом створення державного продовольчого фонду та відправки насінневого зерна в Поволжя. Виступаючи на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. В.І.Ленін відмічав, що від успіху роботи продовольчого апарату "залежить найголовніша ставка всієї Радянської республіки, всього соціалістичного будівництва в даний час"⁸.

Комуністична партія і Радянський уряд провели мобілізацію комуністів на продовольчу роботу. У постанові від 7 липня 1921 р. "Про проведення осінньої продподаткової кампанії по реалізації натурподатку" РНК УСРР запропонувала відрядити на продовольчий фронт найкращі сили радянських і профспілкових організацій⁹. Південбюро ВЦРПС теж прийняло рішення щодо мобілізації членів профспілок для збору продовольчого податку. Відповідно відозві Президії ВЦРПС і ВРНГ "Всім профорганізаціям, всім головним управлінням і губернським органам ВРНГ" від 26 липня 1921 р. на продроботу було відправлено третину відповідальних профспілкових працівників¹⁰.

Особлива соціально-економічна та політична значимість здійснення продовольчого плану обумовила посилення ролі робітничого класу в його виконанні.

Південбюро ВЦРПС відмічало, що "лави продовольчої армії перебудовуються за новим бойовим завданням, вони потребують оновлення й поповнення. Обов'язок профспілок допомагати їм у цьому, тому що від успіху проведення податкової кампанії залежить доля промисловості і робітничого класу в цілому"¹¹.

Перехід до негу, першим кроком якого стала зміна продовольчої політики, висунув нові форми участі робітничого класу у продовольчій роботі. При перебудові принципів і методів участі робітників у продовольчій роботі було використано досвід, якого набула ВЦРПС при формуванні продовольчих загонів у 1918-1920 рр.

Жорстокий неврожай і дії куркульських банд у деяких губерніях країни зумовили застосування термінових заходів, посилення апарату Наркомпроду та його місцевих органів шляхом створення особливих військово-продовольчих дружин. Перед військовим відомством, продовольчим і сільськогосподарським бюро ВЦРПС та його губернськими, повітовими та районними відділами, які реорганізовувалися з Військово-продовольчого бюро та його місцевих відділень відповідно рішень IV Всеросійського з'їзду профспілок (травень 1921 р.), ставилось завдан-

⁶ Отчет Южбюро ВЦРПС II Всеукраинской конференции профсоюз. - Харьков, 1922, с.6.

⁷ Бутт В.П. Борьба советских профсоюзов с голодом и его последствиями в Советской стране в 1921-1922 гг., с.63.

⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 43, с.330.

⁹ СУ України, 1921, с.327.

¹⁰ Известия ВЦИК, 1921, 26 июля.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф.2605, оп.1, спр.504, арк.34.

ня протягом двох тижнів відрядити у продовольчі дружини 20 тис. чоловік і надалі, за вимогою Наркомпроду, ще 10 тис. чоловік. Кількість робітників у дружинах мала становити не менш як 75% їх складу. Виняток робився лише для дружин, що організовувалися в голодуючих губерніях: у них процент робітників міг зменшуватися до 50%¹².

ВЦРПС запропонувала Укрпродбюро укомплектувати до 10 вересня 1921 р. продовольчі дружини з 8 тис. робітників¹³.

Військово-продовольчі дружини проіснували до березня 1922 р. Вони відіграли важливу роль у збиранні продподатку, розгромі куркульських банд, мобілізації селян на здійснення історичних рішень X з'їзду РКП(б). Після їх розформування кращі, найбільш активні й досвідчені товариші поповнили центральні та місцеві органи Наркомпроду.

Поряд із створенням продовольчих дружин перед ВЦРПС у зв'язку із замінною продрозверстки продподатком стало, як відмічалось у звіті Південбюро ВЦРПС на II Всеукраїнській конференції профспілок (січень 1922 р.), "завдання більш складне і важливе: виділення міцних і надійних членів спілок для створення податкової інспектури і заняття різних посад до керівних колегій включно"¹⁴. При мобілізації робітників на посади продподаткових інспекторів було використано принцип відбору найкращих, найвідданіших революції людей, який застосовувався при формуванні продовольчих загонів¹⁵ і радянського продовольчого апарату у роки громадянської війни.

У зв'язку зі зростанням складності завдань, покладених на продробітників, продовольче та сільськогосподарське бюро підвищили вимоги до відбору. Уважно розглядалась кожна кандидатура, відповідність її вимогам, які ставились до податкових інспекторів. Ті, кого мобілізували на посади продподаткових інспекторів були ідейно загартованими, мали широкий суспільно-політичний кругозір, а деякі й досвід роботи в продрорганах.

Усі відряджені на продроботу до початку продподаткової кампанії, як і старі кадри продовольчих органів, проходили місячні курси продподаткової інспектури. Тому відрядження провадилося у терміновому порядку. ЦК КП(б)У та Південбюро ВЦРПС у липні 1921 р. розпочали партійно-профспілкову мобілізацію працівників підприємств та установ для формування кадрів податкової інспектури в кількості 1425 чоловік¹⁶. До 1 жовтня 1921 р. було відряджено 1520 працівників. З них 1269 - відрядили профспілки України, а 1271 - сільськогосподарське та продовольче бюро ВЦРПС. Крім того, в продподатковий місячник допомоги інспекторам було мобілізовано в Київській губернії 214 чоловік, Полтавській - 45, Одеській - 121. Ще 240 робітників і службовців для укомплектування нових двомісячних курсів продподаткової інспектури дала додаткова мобілізація, проведена в жовтні 1922 р.¹⁷ 500 чоловік на продроботу в УСРР направив Наркомпрод РСФРР, знявши працівників продапаратів у неврожайних губерніях¹⁸.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф.2605, оп.1, спр.504, арк.90.

¹³ Там же, спр.553, арк.14.

¹⁴ Отчет Кюбюро ВЦРПС II Всеукраинской конференции профсоюзов. - Харьков, 1922, с.3.

¹⁵ Див.: Ленін В.І. Повне зібр.творів, т.27, с.381.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф.2605, оп.1, спр.504, арк.35.

¹⁷ Отчет Кюбюро ВЦРПС II Всеукраинской конференции профсоюзов, с.4-5.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф.2605, оп.1, спр.504, арк.56.

Робітники та службовці, мобілізовані на продроботу, зміцнили продовольчі органи республіки й активізували їх діяльність. Проте участь профспілок у продподатковій кампанії не обмежувалась діяльністю робітників і службовців, які поповняли продовольчі органи республіки. Її успішному здійсненню була підпорядкована робота усіх союзів. Продовольчому апарату допомагали також і члени профспілок, які не підлягали продовольчій мобілізації. Агітацію серед селян за своєчасну здачу продподатку й пожертвування частини врожаю для посушливих губерній вели профспілки Всеробітземлісу і робітників цукрової промисловості, що перебували за специфікою своєї роботи в тісному контакті з сільським населенням. Активну участь в агіткампанії брали й члени спілки працівників освіти, які організували спеціальні художньо-агітаційні загони. Профспілки транспортних робітників і робітників цукрової промисловості підбрали зисні пункти для заготовленого зерна, будівельники допомагали в їх швидкому ремонті, транспортники здійснювали своєчасну доставку продовольчих і насінневих вантажів. Спілки Наркомзв'язку та працівників освіти взяли участь у впорядкуванні списків податкових ставок, платників і т.п.¹⁹

У міру виконання продподатку кампанія допомоги голодуючим набувала все більшого розмаху. Організація загальнонародної боротьби з голодом мала велике значення. Хоча в неврожайні місцевості була перекинута третина державного продовольчого фонду, це лише на 30% задовольнило мінімальні потреби населення в продуктах харчування²⁰. Тому Радянський уряд намагався залучити до ліквідації наслідків стихійного лиха всі суспільні сили, мобілізувати всі матеріальні ресурси. Президія ВЦПК 12 липня 1921 р. звернулася до трудящих республіки з закликом "... згуртуватися у спільній боротьбі для подолання стихійного лиха і виявити максимум енергії, ініціативи і самодіяльності в справі всебічної допомоги населенню, що постраждало від лиха"²¹.

3 вересня 1921 р. Цербітком допгол Південобуро ВЦРПС опублікував відозву "До всіх пролетарів, всіх губкомів допомоги голодуючим". В ній підкреслювалося, що тільки робітничий клас може згуртувати всі діяльні сили міста і села на боротьбу з голодом²². Секретар ЦК РКП(б) О.М.Ярославський на сторінках газети "Правда" закликав робітників зміцнити союз з трудящим селянством, надати безкорисливу допомогу селянству неврожайних районів. Він зазначив, що "... період допомоги голодуючим повинен бути періодом найбільшого зміцнення зв'язку між трудовими елементами міста і села, реальним доказом міцності і значення пролетарських організацій"²³.

Робітники й службовці на заклик ЦК РКП(б) здавали в фонд голодуючих харчі, медикаменти, речі, відраховували частину зарплати. На підприємствах з цієї ж метою робітники створили фонд для товарообміну. Президія ВЦРПС і ВРНГ у листі від 26 липня 1921 р., адресованому всім профорганізаціям і губернським господарським органам запропонували організувати понаднормову роботу. Такі ж заходи допомоги голодуючим намітив у серпні 1921 р. й Економвідділ Південобуро ВЦРПС. Він рекомендував двічі на тиждень провадити серед робітників і службовців грошові та речові збори, відраховувати для реалізації на продукти харчування одно- або дводенну продукцію підприємств²⁴.

¹⁹ Профсоюзи после Октября на Украине. - Харьков, 1923, с.29.

²⁰ Черемисский И.А. Советская страна в борьбе с трудностями, вызванными неурожаем 1921 г.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. - М., 1966, с.7.

²¹ Известия ВЦИК. 1921, 12 июля.

²² ЦПАИР УРСР, ф.58, оп.1, спр.79, арк.2.

²³ Правда, 1921, 9 авг.

²⁴ Пролетарій (Київ), 1922, 17 серп.

Профспілки України активно відгукнулися на заклик Комуністичної партії і ВЦПС. У вересні 1921 р. Південобро ВЦПС прийняло постанову, яка рекомендувала профспілкам у справі організації допомоги голодуючим перейти переважно до поводнормових робіт, а в жовтні запропонувало почати перехід до регулярної допомоги. Восени 1921 р. за ініціативою Південобро на всіх підприємствах і в установах був проведений "тиждень допомоги Поволжю", під час якого організовувались понадурочні роботи - "Години пролетарської допомоги Поволжю"²⁵.

ЦК РКП(б) підтримував ініціативу робітничого класу. Напередодні 4-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції він звернувся до всіх комуністів з листом, в якому закликав зробити допомогу голодуючим систематичною й планомірною, для чого щомісячно відраховувати 4% заробітку. В листі відмічалось: "Щоб досягти мети... допомога повинна бути регулярною, щомісячною. Кожен трудящий повинен виділити частину свого заробітку, частину свого пайка для голодуючих. Десять забезпечених повинні взяти на своє утримання одного голодуючого"²⁶.

Керуючись рішеннями партії, Південобро ВЦПС у листопаді 1921 р. в інструкції "Про мінімум пролетарської допомоги Поволжю" й ряді циркулярів визначив норму щомісячної допомоги в розмірі заробітку за 8-ми годинну працю, що дорівнювало 4%-му відрахуванню пайка і грошової заробітної плати²⁷. На Всеукраїнській нараді губернських комісій і комітетів допомоги голодуючим (10-11 грудня 1921 р.) делегати профспілок зобов'язалися до нового врожаю забезпечувати 164 тис. голодуючих, для чого щомісячно збирати 92250 пудів борошна. Ці рішення конкретизувала II Всеукраїнська конференція профспілок (січень 1922 р.), яка затвердила "Положення про постійну допомогу голодуючим"²⁸. Положення встановило порядок розподілу пайків для голодуючих серед членів профспілок і відповідне відрахування заробітку, виходячи з розрахунку п'ять чи сім забезпечених, залежно від урожайності губернії, годують одного голодуючого²⁹.

Рішення про перехід до регулярної й постійної допомоги було схвалене VI партійною конференцією КП(б)У, VI Всеукраїнським і IX Всеросійським з'їздами Рад, що відбулись у грудні 1921 р.

Спираючись на ініціативу профспілок, Центральна комісія допомоги голодуючим ВУЦВК у січні 1922 р. розробила план постійної допомоги всього населення врожайних губерній України губерніям РСФРР і південним губерніям УСРР і зобов'язалась прогнудувати до нового врожаю 1740 голодуючих. Вона провела з розрахунком урожайності повітів і соціального складу населення погубернську розкладку "голодних пайків"³⁰.

Профспілки України перевиконали зобов'язання, прийняті на II Всеукраїнській профспілковій конференції. Не враховуючи наслідків недільників, відрахувань продукції підприємств, вони зібрали в допомогу голодуючим грошей і

²⁵ 15 місяцев роботи. Отчет Кюбюро ВЦПС III Всеукр. конф. профсоюз. - Харьков, 1923, с.128.

²⁶ Известия ЦК РКП(б), 1921, № 35, с.15.

²⁷ ЦДАКР УСРР, ф.2605, оп.1, спр.551, арк.35; 15 місяцев роботи: Отчет Кюбюро ВЦПС III Всеукр. конф. профсоюз, с.128.

²⁸ ЦДАКР УСРР, ф.2605, оп.1, спр.551, арк.120.

²⁹ 15 місяцев работи : Отчет Кюбюро ВЦПС III Всеукр. конф. профсоюз, с.128.

³⁰ Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921-1922). - Киев, 1976, с.55.

харчів у перекладі на муку 2 269 987 пудів, або 227% планового завдання^х, що складало 25% усіх коштів, відрахованих трудящими республіки в фонд комісії допомоги голодуючим³¹. Робітники Донбасу, незважаючи на тяжке матеріальне становище, виконали планове завдання на 281%. Крім цього, на суботниках та недільниках вони добули більше 3 млн. пудів вугілля, яке пішло на обігрівання дитячих будинків, а також на закупівлю продовольства для голодуючих³².

Таким чином, профспілки України взяли активну участь у створенні продовольчого фонду країни. Робітничий клас республіки відрядив тисячі своїх кращих синів у продовольчі органи й військово-продовольчі дружини. Там вони стали вирішальною силою в проведенні продовольчої справи, впровадженні нової економічної політики на селі. Профспілки були організаторами серед трудящих республіки всіх заходів допомоги голодуючим, вжитих Комуністичною партією і Радянським урядом. Братерська допомога селянам неврожайних районів зміцнила союз робітничого класу й селянства, сприяла розповсюдженню на селі нових соціалістичних відносин між людьми, заснованих на принципах колективізму, гуманізму та інтернаціоналізму, зміцненню дружби й співробітництва між народами нашої країни.

В. Ф. В е р с т ю к

ОРГАНІЗАЦІЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ РОБІТНИЧИХ ЗАГОНІВ
ВІЙСЬКОВО-ПРОДОВОЛЬЧОГО БЮРО НА УКРАЇНІ У 1920 Р.

В роки громадянської війни Комуністична партія приділяла багато уваги зміцненню Радянської влади на селі. Випробуваною зброєю партії в боротьбі за селянські маси був похід робітничого класу на село. За закликом В.І.Леніна в 1918-1920 рр. для роботи на село виїхало понад 60 тис. організованих у продрозгони робітників країни¹. Вони несли селянству комуністичну ідеологію, здійснювали політику партії і радянської держави, згуртовували трудяче селянство, вели боротьбу з сільською буржуазією.

На початку 1920 р. Червона Армія здобула вирішальні перемоги на фронті, що дозволило Комуністичній партії зосередити увагу трудящих мас на мирному соціалістичному будівництві. І тут першочерговим завданням В.І.Ленін, партія вважали подолання господарської розрухи. Виробництво промислової продукції країни на початок 1920 р. становило лише 15-20% довоєнного рівня². У важкому стані знаходився транспорт, катастрофічно падав видобуток палива. Надзвичайно загострилось продовольче питання.

Комуністична партія розробляла план подолання розрухи й побудови основ соціалістичної економіки. В основу цього плану В.І.Ленін поклав електрифікацію країни, вирішення проблем палива, транспорту, продовольства. У доповіді на I Всеросійському з'їзді трудових козаків I березня 1920 р. він з усією гостротою поставив питання про боротьбу з голодом. Першочерговість цього завдання була підкреслена в рішеннях IX з'їзду РКП(б).

^х В травні 1922 р. у зв'язку з посиленням голоду на Україні норма пайків, котру робітники республіки відраховували для голодуючих, була зменшена.

³¹ СУ України, 1921, с. 430; Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности: Поддержка зарубеж. пролетариатом Сов. страны в 1921-1925 гг. - М., 1976, с. 29.

³² 15 месяцев работы : Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукр. конф. профсоюзов, с. 136.

¹ ЦДАХР УСРР, ф. 2336, оп. I, спр. 3, арк. I.

² Історія Української РСР. - К., 1977, т. 5, с. 450.

Боротьба за хліб активно розгорнулася на Україні, одній з основних житниць країни. Після звільнення її території від денікінських військ відновив роботу продовольчий апарат, загальне керівництво яким здійснював Наркомпрод УСРР. В продовольчій роботі збереглися єдино можливі в умовах громадянської війни "воєннокомуністичні" методи. 26 лютого РНК УСРР затвердила закон про хлібну розверстку, розмір якої дорівнював 160 млн. пудів хліба. В проведенні продовольчої політики були враховані зауваження, висловлені В.І.Леніним у розробленій ним і затвердженій VIII Всеросійською конференцією РКП(б) резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. Вони торкалися, в першу чергу, пристосування принципів продовольчої політики до конкретних умов українського села, його класового розшарування, врахування інтересів не тільки бідноти, а й середняка. Основний тягар розверстки лягав на куркуля, а проведення її найтіснішим чином поєднувалося партією із здійсненням широкого кола політичних та організаційних заходів на селі.

У березні 1920 р. станом українського села детально проаналізувала IV Всеукраїнська конференція КП(б)У. В її резолюціях "Про роботу на селі" і "У продовольчому питанні", тісно між собою пов'язаних, була накреслена розгорнута програма діяльності партії на селі, спрямована на зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, політичне розшарування села, організація його незаможних мас, їх залучення до радянського будівництва, і на цій основі - забезпечення виконання продовольчої розверстки³.

Але сили наявного продовольчого апарату не могли виконати поставлені партією завдання. Тому IV конференція КП(б)У закликала "використати випробуваний шлях масового залучення робітників до продорганів, організувавши для цієї мети в усіх губерніях військово-продовольчі бюро"⁴. Всім партійним комітетам пропонувалося взяти найактивнішу участь у залученні робітників до роботи на селі.

Сукупність таких заходів підтверджувалася не лише досвідом минулих років, але й конкретною обстановкою, що склалася весною 1920 р. Вона характеризувалася гострою класовою боротьбою на селі. Сільська буржуазія в черговий раз намагалася розправитися з робітничо-селянською владою. Спираючись на розгул політичного бандитизму, тероризуючи сільську бідноту, впливаючи на середні верстви села, куркулі чинили шалений опір продрозверстці, зривали роботу продовольчих органів. При мінімальній місячній потребі в 5 млн. пудів за перші 5 місяців 1920 р. було заготовлено лише 11,5 млн. пудів хліба⁵.

Перші робітники виїхали в звільнені від денікінців сільські райони вже зимою 1920 р. У січні розпочало свою роботу Харківське губернське військово-продовольче бюро, в тому ж місяці колегія Центрального військово-продовольчого бюро (ВПК) направила на Україну групу відповідальних працівників⁶. Проте до середини весни в селах працювало лише 11 продзагонів (5 надісланих з Москви і 6 сформованих у республіці)⁷. Вони, звичайно, не могли охопити весь фронт продовольчих робіт.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з "Іздів, конференцій, пленумів ЦК. - К., 1976, т.1, с.75.

⁴ Там же.

⁵ Селянська правда (Катеринослав), 1920, 26 трав.

⁶ ЦДАКР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.21, арк.1.

⁷ Там же; спр.63, арк.72.

27 квітня, обговоривши стан справ на Україні, колегія Центрального ВПБ прийняла рішення про організацію Українського відділення. Головне його завдання полягало в організації робітничих загонів та керівництві їх діяльності на селі. В своїй роботі воно спиралось на губернські й повітові робітничі бюро. Створення Українського відділення ВПБ було важливим кроком у реалізації рішень IV конференції КП(б)У, який допоміг розгорнути масовий похід робітничого класу на село.

До травня 1920 р. на значній території України продрозверстка виконана не була. Відсутність достатньої кількості продовольства негативно відбивалась як на боєздатності Червоної Армії, так і на темпах відбудови народного господарства. Аналіз становища на продовольчому фронті зайняв центральне місце в роботі IV Всеукраїнського з'їзду Рад. У прийнятій резолюції були підтверджені основні принципи продовольчої політики, її класовий характер. З'їзд визнав за необхідне втягнути "в продовольчу роботу і в справу пропаганди серед селян тисячі й десятки тисяч передових робітників"⁸.

ВУЦВК, згідно рішень з'їзду, рекомендував РНК УСРР і Південному бюро ВПБС провести в найкоротший строк мобілізацію чотирьох тисяч робітників промислових підприємств і залізниць для роботи на селі. Одночасно він звернувся до робітничого класу республіки з вимогою створити якнайшвидше летючі загони робітників-пропагандистів і агітаторів. В їх завдання входило "підняти забиту, загнану бідноту проти куркульських верств села, об'єднати її на ґрунті загальних вимог нерозподілу всіх куркульських земель, куркульського реманенту, робочої худоби"⁹.

ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Південбюро ВПБС на початку червня направили губпарткомам, губвиконкомам і губпрофрадам циркулярний лист з вимогою створити спеціальні мобілізаційні комісії, на які покладалось завдання відібрати для роботи на селі 4150 робітників. Для головних пролетарських центрів республіки встановлювалась певна норма мобілізованих: Харків - 700, Катеринослав - 700, Луганськ - 1500, Миколаїв - 500, Одеса - 500, Полтава і Кременчук - 400, Чернігів - 200 чоловік¹⁰. Партія висунула лозунг "Робітники - в село!", який знайшов широку підтримку пролетаріату. В Харкові, Луганську, Катеринославі, Києві, Юзівці, Кременчуці відбулися багатолюдні безпартійні робітничі конференції під гаслом "Підем на куркуля!".

Такі конференції широко використовувались для активізації політичної діяльності робітничих мас. У 1920 р. відбулось декілька десятків робітничих конференцій. Як правило, в їх порядок денний вносились продовольче питання, вирішення якого найтіснішим чином було зв'язане з організацією походу робітничого класу на село. Вже перші безпартійні робітничі конференції висловилися за необхідність посилення продовольчих органів представниками пролетаріату.

Особливо багато подібних рішень прийняли робітничі безпартійні конференції влітку 1920 р. Так, у Харкові в червні робітнича конференція прийняла рішення направити на село 700 робітників¹¹. Почин харків'ян одразу ж був підхоплений. Орган ЦК КП(б)У газета "Коммунист" писала 20 червня 1920 р.: "Пролетарська Україна дружно відгукнулася на заклик Харкова. Кам'янка дає

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920 рр.): Зб. документів і матеріалів. - К., 1957, с.101.

⁹ Коммунист, 1920, 11 июня.

¹⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920 рр.), с.111-112.

¹¹ Пролетарий (Харьков), 1920, 8 июня.

400 чоловік замість 100, Катеринослав 600 замість 300. За каменчанами і катеринославцями підуть миколаївці, кременчужани, встане могутньою стіною чорний Донецький басейн. Хай розступляться вороги перед пролетарською силою, що піднімається".

Залучення робітників до продовольчої роботи розгорнулось по всій Україні. Велику організаційну роботу провели партійні та профспілкові організації Одеси. 9 червня тут створили мобілізаційну комісію, в розпорядження якої надійшло 472 робітники від 20 профспілок Одеси. Найбільшу кількість робітників направили харчовики, будівельники, портовики. Протягом двох тижнів основна маса мобілізованих пройшла підготовчі курси і в липні продагони виїхали в села губернії¹².

4 червня 1920 р. був затверджений план роботи Миколаївської губернської мобілізаційної комісії. Вона розіслала по всіх профспілках міста й губернії наказ, який вимагав "мобілізувати два проценти від загального числа членів спілки для роботи в продорганах"¹³. 18 червня відкрились продовольчі курси в Миколаєві. 3 липня уповноважений ВУЦВК телеграфував Г.І.Петровському, що мобілізація в губернії проходить задовільно, профспілки виділили 342 робітники, з яких сформовано 4 продагони¹⁴.

У серпні 1920 р. у Харкові працювала друга Всеукраїнська продовольча нарада. На ній обговорювалось питання про роль робітників у продроботі. У виступі представника Донецької губернії зазначалося, що, незважаючи на труднощі, остання мобілізація дала 1156 чоловік, частина яких направлена на продовольчі курси, інша сформована в продагони¹⁵. Представник Катеринославської губернії відзначив, що в першій половині липня на продроботу відправились 630 чоловік¹⁶. У Києві міська робітничка конференція визнала необхідним надіслати на село 600 робітників. Поставлене завдання було перевиконане, до продроботи залучили 663 робітники, безпосередньо на село виїхали 520 робітників¹⁷.

Похід робітничого класу в село відбувався в складних умовах громадянської війни. У травні-червні територія України стала ареною боротьби з білополяками, влітку південні райони республіки захопили білогвардійці Врангеля. Незважаючи на це, мобілізація робітників для роботи на селі проходила в цілому успішно. Тільки в Одеській, Донецькій, Катеринославській, Харківській, Полтавській і Миколаївській губерніях профспілки виділили з цієї метою майже 4700 чоловік¹⁸.

Значну допомогу робітничому класу й трудящому селянству України в боротьбі за хліб надав пролетаріат Радянської Росії. Уже в кінці травня на Україну прибуло 160 відповідальних працівників по продовольству і 5 продагонів. До жовтня це число збільшилось до 27 загонів, в яких налічувалось 706 чоловік. У грудні 1920 р. на обліку Українського відділення ВПБ знаходилось 3309 робітників з Росії¹⁹.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф.2336, оп.1, спр.16, арк.27.

¹³ Там же, спр.17, арк.5.

¹⁴ Там же, арк.13, 13 зв.,18.

¹⁵ Второе Всеукраинское продовольственное совещание. - Харьков, 1920, с.47.

¹⁶ Там же, с.42.

¹⁷ Там же, с.47.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф.5556, оп.1, спр.63, арк.72.

¹⁹ Ремнев М.И. Деятельность рабочих продовольственных отрядов на Украине в 1920 г. - Ученые записки Московского государственного заочного педагогического института, 1959, т.4, с.251.

До жовтня 1920 р. було організовано на Україні й надіслано з РСФРР 199 продвольчих загонів, з яких налічувалося 5309 чоловік²⁰. Для порівняння зазначимо, що в цей час на Кубані, Дону, Північному Кавказі діяло 95 продзагонів, у Сибіру - 179²¹. По губерніях продвольчі загони розподілялись таким чином²²:

Т а б л и ц я 1

Губернія	Число загонів, при-сланих з РСФРР	Кількість людей в них	Число загонів, сформова-них в УСРР	Кількість людей в них	Всього заго-нів	Загаль-на кіль-кість людей в них
Донецька	-	-	31	931	31	931
Катеринославська	1	28	9	207	10	235
Київська	1	30	-	-	1	30
Миколаївська	5	136	5	213	10	349
Одеська	1	36	96	2308	97	2344
Полтавська	4	103	11	364	15	467
Харківська	13	316	20	580	33	896
Чернігівська	2	57	-	-	2	57
Всього	27	706	172	4603	199	5309

Кількість продзагонів в окремих губерніях змінювалась, часто вони перекидалися з однієї губернії в іншу. Протягом 1920 р. - початку 1921 р. відбувалось нарощування кількості загонів Військпродбюро на Україні. Його можна прослідкувати по таблиці, складеній за матеріалами Центрального ВПБ та його Українського відділення²³:

Т а б л и ц я 2

Місяць, рік	Кількість продзагонів	У них бійців
Травень 1920 р.	11	-
Вересень 1920 р.	177	4891
Жовтень 1920 р.	199	5309
Листопад 1920 р.	205	5535
Січень 1921 р.	127*	3460
Березень 1921 р.	263	9555

Організація й діяльність робітничих загонів стали основною формою походу робітничого класу на село. Разом з тим практикувались й інші форми діяльності пролетаріату на селі. Важливий внесок у зміцнення союзу робітничого класу й трудящого селянства відіграло проведення ряду політичних і господарських кампаній. В березні за ініціативою ЦК КП(б)У був проведений "селянський тиждень". Його завдання сформулював орган ЦК КП(б)У газета "Коммунист". 7 березня вона писала: "Дні селянського тижня повинні послужити головній справі, від якої залежить доля Радянської влади на Україні, справі створення міцного союзу робітників і селян". В ході проведення "селянського тижня" ро-

²⁰ Ремнев М.И. Деятельность рабочих продвольственных отрядов на Украине в 1920г. - Ученые записки Московского государственного заочного педагогического института, 1959, т.4, с.260-261.

²¹ ЦДАХР УСРР, ф.5556, оп.1, спр.63, арк.71.

²² Ремнев М.И., Указ.соч., с.262.

²³ ЦДАХР УСРР, ф.5556, оп.1, спр.346, арк.1; спр.63, арк.125; ЦДАХР УСРР, ф. 2336, оп.1, спр.40, арк.4.

* Зменшення числа загонів і їх складу в грудні 1920 р. - січні 1921 р. було короткотривалим явищем, пов'язаним із масовою демобілізацією загонів, шестимісячний термін перебування яких на продроботі закінчився.

бітники України масово виїжджали на село. Тільки в шести повітах Харківської губернії в цей час працювало понад 3 тис. робітників²⁴. Робітничий клас Миколаєва виділив для роботи на селі 500 своїх посланців, київський пролетаріат - 250 комуністів²⁵.

За "селянським тижнем" був проведений "тиждень трудового фронту", потім - "продовольчий місяць". Для проведення останнього Полтавський губвиконком мобілізував 4 тис. членів профспілок, яких розподіляли між окремими повітами: зокрема, в Кобеляцький повіт виїхало 425 робітників, Полтавський - 252, Миргородський - 200 і т.д.²⁶

На початку вересня 1920 р. у Катеринославській губернії розпочалась кампанія боротьби з глитайським засиллям. Було поставлене завдання приступити до організації продовольчих загонів із робітників, по 30 чоловік у кожному. З цієї метою мобілізації підлягали 1666 робітників, 600 радянських працівників, 332 члени КНС, 55 фахівців і агрономів, 200 комуністів²⁷. Переважна частина робітників, яка виїжджала на село під час "тижнів" і "місяців" організовувалася в продзагони. Наприклад, одеські робітники створили у вересні-жовтні понад 100 продзагонів, катеринославські - 40.

Таким чином, є всі підстави вважати, що робітничий клас взяв активну участь у формуванні продовольчих загонів і організував масовий похід на село у 1920 р. Протягом року, особливо в його другій половині, в село прийшли тисячі організованих робітників. Викликає інтерес питання про загальну кількість робітників-продзагонівців, які працювали на селі в 1920 р. У звіті ЦК КП(б)У у конференції КП(б)У говориться, що ця кількість перевищувала 10,5 тис. чоловік. Дослідники, як правило, наводячи цю цифру, зазначають, що вона неповна²⁸. М.І. Супруненко називає іншу кількість - 15 тис. робітників²⁹. На жаль, він не розкриває джерел, на які спирався при підрахунках. Проте обидві цифри, незважаючи на певні відмінності, підтверджують думку про масовий похід робітників на село.

До посланців робітничого класу пред'являлись високі вимоги. В.І. Ленін підкреслював, що на село повинні піти лише відбірні, передові, віддані справі соціалізму робітники, здатні створити залізну селу проти куркуля³⁰. Найсвідомішу й найреволюційнішу частину робітничого класу складав промисловий пролетаріат. Профспілки металістів, гірників, друкарів, залізничників, не дивлячись на значне скорочення своїх рядів за роки громадянської війни, брали дійову участь в організації походу робітничого класу на село.

Активні дії на фронтах, відбудова промисловості, потреба в зміцненні партійного, державного й профспілкового апаратів, інші важливі завдання не дозволили направити на село тільки представників промислового пролетаріату.

У розглянутих вище мобілізаціях поряд із промисловими брали участь і профспілки швейників, службовців, медичних працівників, робітників мистецтва, освіти, громадського харчування тощо. Серед представників цих профспілок часто зустрічались члени дрібнобуржуазних партій, люди невизначених політичних поглядів. Тому перед партійними органами, ВПБ постало складне завдання ре-

²⁴ Ксензенко М.І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 р. - березень 1921 р.). - Х., 1968, с.146.

²⁵ Історія Української РСР, т.5, с.467.

²⁶ ЦДАКР УРСР, ф.340, оп.1, спр.3383, арк.9, 9 зв.

²⁷ Селянська правда (Катеринослав), 1920, 3 верес.

²⁸ Кондуфор Д.Д. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. - Х., 1953, с.178.

²⁹ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и военной иностранной интервенции на Украине. - М., 1966, с.370.

³⁰ Див.: Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.36, с.336.

тельські перевірки й відбору мобілізованих, їх навчання, дотримання певних принципів формування продзагонів.

Документи свідчать, що відсів був досить значним. В одному із звітів Миколаївського губроббюро читаємо, що в липні "через губроббюро пройшли 375 чоловік, але внаслідок хаотично проведеної мобілізації довелося їх профільтрувати. В підсумку ми одержали лише 250 чоловік"³¹. Відсіву підлягали не лише політично невідготовлені члени профспілок, а й люди зі слабким здоров'ям. Наприклад, у Херсоні за станом здоров'я були відхилені кандидатури 48 мобілізованих³². У цілому на Україні протягом червня відсіялось близько чверті робітників, надісланих профспілками³³.

Зароховані на продовольчу роботу проходили спеціальну підготовку. Працювала розгалужена мережа продовольчих курсів: від кількадесяти до двомісячних. Освоєння робітників з основами продовольчої політики та методами її проведення тісно пов'язувалося з політичною освітою. Наприклад, на Одеських двотижневих курсах навчальна програма складалась з шести розділів. Назвемо найбільш характерні: "Диктатура пролетаріату", "Боротьба з куркульством і завдання проагентів", "Методи проведення заготівель", "Організація постачання продуктами харчування сільській бідноті"³⁴. За даними Наркомпроду УСРР, у 1920 р. підготовку на курсах пройшли 5689 чоловік³⁵. Навчання, навіть короточасне, служило ефективним заходом поліпшення роботи продпрацівників.

Успіх майбутньої діяльності продовольчих загонів значною мірою залежав від правильного комплектування. Штатні загоны ВПБ складались, як правило, з 25 чи 50 бійців, комісара загону та його заступника. При комплектуванні загонів особлива увага приділялась підбору кандидатур комісара загону і його заступника. Їх вибирали з найбільш перевірених і досвідчених робітників, членів партії.

Цікавим є питання про партійний склад продзагонів. Бойовий авангард робітничих контингентів складали комуністи: За даними М.І.Супруняка, на селі працювало 2 тис.робітників-більшовиків, що становило майже 13% мобілізованих³⁶. У доповіді про роботу Українського відділення Військово-продовольчого бюро за жовтень 1920 р. - березень 1921 р. вказується, що "загальна кількість партійного складу досягає 10%"³⁷. Промислові робітники, члени Комуністичної партії були ядром продовольчих загонів, являли приклад свідомості, стійкості, принциповості у виконанні покладених на них обов'язків. Вони забезпечували високу політичну мобільність продзагонів, сприяли успішному виконанню завдань, поставлених партією перед робітничим класом.

Значна увага приділялась матеріальному забезпеченню мобілізованих.21 травня колегія Українського відділення ВПБ розглянула питання про грошову оплату продзагонівців. Крім платні вони одержували червоноармійський пайок, а їх сім'ї грошову допомогу та пайок від підприємств³⁸.

Часто перешкодою плідній роботі робітничих загонів ставала відсутність одягу й взуття. Українське відділення ВПБ робило все від нього залежне, щоб за-

³¹ ЦДАЖР УСРР, ф.2336, оп.1, спр.17, арк.61.

³² Там же, арк.18.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.75, арк.8.

³⁴ ЦДАЖР УСРР, ф.2336, оп.1, спр.16, арк.27.

³⁵ Отчет Народного комиссара по продовольствию УССР за 1920 г. - Харьков, 1920, с.3,4.

³⁶ Супруняк М.И. Указ.соч., с.370.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.63, арк.126.

³⁸ ЦДАЖР УСРР, ф.2336, оп.1, спр.3, арк.17.

безпечити робітників одягом і взуттям. У липні воно одержало від Південно-Західного фронту майже 1600 комплектів обмундирування, та цього було мало. Військпродбюро просило в терміновому порядку видати як мінімум ще 1000 комплектів³⁹.

Проведені партійними, радянськими й профспілковими органами заходи по мобілізації пролетаріату дозволили направити на село організовані й політично підготовлені підрозділи робітничого класу, здатні розгорнути "хрестовий" похід проти сільської буржуазії. Основне завдання робітничих загонів – заготівля хліба та інших продуктів – у роки громадянської війни було, в першу чергу, справою політичною, найтіснішим чином пов'язане з розшаруванням селянства, зміцненням союзу робітничого класу з бідняцько-середняцькими верствами, утвердженням диктатури пролетаріату на селі, з послідовною боротьбою, включаючи її збройні її форми, проти сільської буржуазії.

Одним з найважливіших завдань, які висунула IV конференція КП(б)У перед партійними організаціями в роботі на селі стала класова організація трудящого селянства. Певний досвід у цьому питанні був здобутий ще в 1919 р., коли на Україні створювались комітети бідноти. Аналіз діяльності комбідів показав необхідність розширення їх соціальної бази за рахунок середніх селян. Виходячи з цих міркувань, вирішили створювати на Україні не комбідди, а комітети незаможних селян (КНС). Організація їх розпочалась влітку 1920 р. і співпала в часі з масовим походом робітничого класу на село. Газета "Коммунист" 26 червня писала: "Червень місяць – місяць перелому в житті України... З величезним ентузіазмом піднімається закабалений, забитий сільський бідняк за велику справу розтрощення куркульського засилля на селі. В Харківській, Полтавській, Одеській і Донецькій губерніях він піднімається, б'є комнезамми... Останні дні ми завалені телеграмами з найглухіших куточків України про організацію комнезамів".

Особливо інтенсивно кількість КНС зростала в районах, де працювали посланці робітничого класу. 29 травня 1920 р. Українське відділення ВЛКСМ розглянуло питання про КНС і визнало необхідною участь продпрацівників у їх створенні⁴⁰.

Як показує аналіз різноманітних документів, наприклад анкет про діяльність продзагонів, оклетенів про політичний стан на місцях, звітів комісарів продзагонів, робітничий клас брав активну участь в організації комнезамів. З жовтня 1920 р. по березень 1921 р. робітники допомогли селянству створити комітети незаможних селян у 1800 селах республіки⁴¹.

Організація комнезамів – наслідок величезної агітаційно-пропагандистської роботи, яку провадив робітничий клас на селі. Незважаючи на опір контрреволюційних елементів, які вели серед селянства антирадянську агітацію, дискредитували ідею створення КНС, намагались використати економічні труднощі, підривали довіру до Комуністичної партії, пролетаріат ніс у село слово правди. Він роз'яснював селянству політику партії, шляхи боротьби з куркульством, провадив бесіди, мітинги, створював хати-читальні, поширив пропагандистську літературу, провадив послідовну боротьбу з контрреволюційною ідеологією. "Робота всіх загонів, – говорилось в одному із звітів Миколаївського губроббюро, – проходила під прапором агітаційно-політичного і культурно-освітнього вихован-

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 30, арк. 55.

⁴⁰ Там же, спр. 3, арк. 18.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 125.

ня селянства, розшарування села і залучення селянства до організаційного будівництва Радянської влади". "Практика показала, - підкреслювалось при цьому, - що там, де працюють загони і діють агітаційно-пропагандистським шляхом, вони досягають далеко кращих результатів..."⁴².

Масштаби агітаційно-пропагандистської та культурно-освітньої роботи продзагонів зростали з кожним місяцем. Харківська губернська конференція продзагонів (грудень), підбивши підсумки агітаційно-пропагандистської роботи (проведено 180 сходів і мітингів, обладнано 20 хат-читалень і агітпунктів, поширено 2484 примірники газет, брошур, книжок), визнала її недостатньою й постановила, що "розвиток політичної роботи є одне з перших завдань продзагонів"⁴³. І вже до березня наступного року робітники Харківщини провели в селах майже 300 сходів і мітингів, прочитали 36 доповідей і лекцій, поставили 41 спектакль і концерт, відкрили 34 хати-читальні і агітпункти, поширили понад 3 тис. примірників різноманітної літератури. Всього на Україні за цей період було проведено 885 мітингів і сходів, прочитано 234 доповіді і лекції, організовано 114 партосередків, 84 хати-читальні й агітпункти, поширено велику кількість газет, брошур, книжок⁴⁴. Проведена робітничим класом роз'яснювальна, агітаційно-пропагандистська робота активно сприяла зміцненню Радянської влади на селі, дозволяла розгорнути заготовлю хліба.

Робітники провадили розверстку, здійснювали облік, вилучали лишки хліба, відшукували приховані його запаси, розподіляли 25% зібраного хліба серед бідноти. У 1919р. розверстка була виконана в незначній мірі і в першій половині 1920 р. (до збору нового врожаю) ще продовжувалась заготовля в її рахунок. Так, у Донецькій губернії до 20 серпня продзагони заготовили 1247 тис. пудів зерна, 1340 тис. пудів сіна, 298 тис. пудів соломи⁴⁵. Добитись таких результатів було справою нелегкою, в губернії діяли махновські банди. В звіті Донецько-губроббюро за 31 липня відзначалось, що, "тільки дякуючи самовідданості продпрацівників, виконання розверстки, хоч повільно, але просувається, доводиться діяти із збором в руках"⁴⁶. Додамо що Донецька губернія не становила виняток.

Початок нового продовольчого руху (серпень) пов'язувався з жнивами. Створені весною радянські господарства вимагали додаткової робочої сили. 18 червня колегія Українського відділення ВІБ заслухала питання про реалізацію врожаю 1920 р. і визнала "необхідним всі загони продпрацівників використати на час жнив для роботи в радянських господарствах". Рішення успішно провадилося в життя. Загін № 1/48 в Ісаєвській волості (Ананьївський повіт) скопив 1240 десятин, збирали хліб продзагони в радгоспі "Піски" Юзівського району⁴⁷. Поряд із роботами на радгоспних полях робітники допомагали обробляти ділянки бідноти, особливо сім'ям червоноармійців.

Переконалих успіхів у справі заготовлі хліба робітничі загони досягли восени 1920 р. Конкретну уяву про роботу продзагонів дають підсумкові дані виконання продрозверстки. На 1 листопада 1920 р. робітники заготовили в Донецькій губернії 408 тис. пудів хліба, в Одеській - 4,9 млн. пудів, Полтавсь-

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 17, арк. 61.

⁴³ Там же, спр. 2, арк. 13.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5556, оп. 1, спр. 63, арк. 129.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2336, оп. 1, спр. 18, арк. 91, 92.

⁴⁶ Там же, арк. 35 зв.

⁴⁷ Там же, спр. 3, арк. 21; спр. 16, арк. 25; спр. 18, арк. 103.

кій - 226 тис.пудів; на 1 січня 1921 р. у Харківській - 639,9 тис.пудів, Одеській - 8 млн.пудів, Донецькій - 1 млн.пудів⁴⁸. У лютому 1921 р. відбулась нарада голів губроббюро Українського відділення ВПБ. Нарада підвела підсумки роботи продзагонів за 1920 р., яка в цілому була визнана позитивною. У доповіді голови Українського відділення ВПБ Петрова називались підсумкові дані про діяльність продовольчих загонів у період осінньої продовольчої кампанії 1920 р. До 1 січня 1921 р. робітники відправили на зсишні пункти 12,9 млн.пудів зернових продуктів, 1,5 млн.пудів сіна і соломи, закупили 254 тис.пудів м'яса великої рогатої худоби⁴⁹. Заготовлений робітниками хліб дозволив покращити продовольче становище в країні, а Червоній Армії - переможно завершити громадянську війну.

Поряд із заготівлею хліба робітники спільно з неможликами провадили конфіскацію в куркулів лшків землі, сільськогосподарського реманенту, худоби.

Похід робітничого класу на село зустрічав підтримку з боку трудящих мас села й запеклий опір куркульства. Куркульські заклоти завдавали значної шкоди зміцненню Радянської влади. Бандити, яких у 1920 р. на Україні нараховувалось 45-50 тис.⁵⁰, дезорганізували роботу тилу, нападали на радянські органи, руйнували комунікації, тероризували трудяще селянство. Особливу люту у них викликали посланці робітничого класу на селі, агітатори, організатори, продзагонівці. Від рук бандитів 1920 р. загинуло понад 1000 членів продзагонів⁵¹. Умови, в яких проходила продробота, як правило, відрізнялись надзвичайною складністю. Відповідальний працівник Військово-продовольчого бюро ВЦРПС В.М.Єлісєєв в одному з донесень так описував роботу продзагонів у Маріупольському повіті: "27 вересня в зв'язку з наступом врангелівської золотопогонної зграї довелось всі чотири загони зірвати з місць роботи і евакуювати. 11 жовтня повернулися назад у Маріуполь, тільки розгорнули канцелярію; довелось вдруге евакуююватись і після повернення 17 жовтня знову розпочали звичайну роботу... Але тут ...з'явилися чорні махновські банди, які відкрили методичне полювання на продпрацівників. Незважаючи на це, робітники залишилися на своїх місцях і твердо стояли на радянській платформі"⁵².

Партія і уряд надавали важливого значення справі ліквідації бандитизму. На боротьбу зі збройним куркульським контрреволюційним рухом були кинуті частини особливого призначення, загони Червоної Армії, залучались до неї й робітничі продовольчі загони. Робітничий клас брав безпосередню участь у боротьбі з бандитизмом. "Доводиться вдень проводити розверстку, а вночі або стояти в караулі, або відбивати напад банд", - характеризував роботу продзагонів голова Українського відділення ВПБ⁵³. Робітники мужньо вступали в двобій з часто переважаючими силами бандитів. Звіти комісарів продзагонів, голів робітничих бюро містять численні факти про бойові дії продзагонів, які зарекомендували себе грізною силою в боротьбі з бандитизмом. "Досвід поточного року показав, інформував Харківський особливий продовольчий губернський комітет, - що з появою продзагонів банди розсіюються, не проявляють активності, надходження

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф.2336, оп.1, спр.18, арк.191, 191 зв.; спр.16, арк.48; ЦДАЖР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.72, арк.4 зв., 3 зв., 6.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.72, арк.11.

⁵⁰ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале века (1921-1923 гг.). - Л., 1964, ч.1, с.4.

⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф.5556, оп.1, спр.63, арк.3 зв.

⁵² Там же.

⁵³ Там же, арк.124 зв.

продуктів по розвертці посилюється і робота досягає максимуму продуктивності⁵⁴.

Організований Комуністичною партією масовий похід робітничих продовольчих загонів на село відіграв важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу й трудяшого селянства. Під керівництвом партії посланці пролетаріату країни провели на селі велику політичну й організаційну роботу, яка зустріла палке схвалення трудящих селян.

Завдяки діяльності загонів Військпродбюро було полегшено продовольче становище міст, прискорено політичну диференціацію селянства. Об'єднання бідноти і середнього селянства в комітети незможних селян політично ізолювало куркульство. Очоливши незможні верстви села, робітничий клас провадив успішну боротьбу з контрреволюційним опором куркульства.

О. П. Р е н т

ДОПОМОГА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СЕЛЯНСТВУ В ЗМІЦНЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1920 р.)

Зміцнення союзу робітничого класу і селянства В.І.Ленін вважав неможливим без підвищення продуктивних сил селянського господарства. Він, зокрема, відзначав: "Соціалістична держава повинна розгорнути якнайширшу допомогу селянству, яка полягає, головним чином, у постачанні середнім селянам продуктів міської промисловості і особливо поліпшених сільськогосподарських знарядь, насіння і всіляких матеріалів для підвищення сільськогосподарської культури і для забезпечення праці й життя селян"¹.

Підписаний В.І.Леніном 25 листопада (8 грудня) 1917 р. декрет "Про монополне розпорядження держави сільськогосподарськими машинами та знаряддями" оголошував основні принципи забезпечення села засобами виробництва². Особливу увагу В.І.Ленін приділив зростанню технічного оснащення сільського господарства.

Допомога колективним господарствам, сільській бідноті та середнякам з боку держави й робітничого класу знаряддями виробництва мала велике значення. А вже основними знаряддями виробництва фактично володіли куркулі. Напередодні соціалістичної революції у них була третина удосконалених плугів і сівалок, половина віялок і молотарок, три чверті жаток³. За час, що минув після 1917 р., куркульські господарства ще більше зміцнилися насамперед за рахунок поміщицького реманенту. Аграрні перетворення на Україні, в тому числі й конфіскація куркульського реманенту, що розпочалися у 1919 р., були перервані вторгненням білогвардійських військ Денікіна. В законі Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р. одночасно із закріпленням права на користування землею виключно за трудящими передбачалася також передача всього сільськогосподарського реманенту та іншого майна нетрудових господарств у розпорядження земельних відділів для задоволення потреб трудяшого селянства, в першу чергу

⁵⁴ ЦПАЖР УРСР, ф.2336, оп.1, спр.11, арк.50 зв.
¹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.38, с.203.
² Декрети Советской власти. - М., 1957, т.1, с.147-148.
³ Рубач М.А. Класове розшарування селянства України напередодні соціалістичної революції. - В кн.: Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, 1943, кн.1, с.224.

без- та малоземельного, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств⁴.

Важливим кроком, який забезпечував більш раціональне постачання селянських господарств засобами виробництва, став перехід функцій розподілу сільськогосподарських машин і знарядь від апарату Наркомпроду до органів Наркомзему республіки. Раднарком України в перших числах березня 1920 р. створив комісію в складі представників Наркомпроду, Наркомзему, Промобро, Укратрударму для вирішення цього питання. Комісія прийняла рішення про негайний перехід відділу сільськогосподарських машин у повне розпорядження Наркомзему УСРР. У результаті весь наявний парк сільськогосподарських машин і знарядь був переданий у відання Наркомату землеробства. 2 квітня 1920 р. президія Промобро прийняла рішення про націоналізацію знарядь виробництва та готових фабрично-заводських виробів, у тому числі й складів сільськогосподарських машин. Президія запропонувала місцевим органам влади "вжити рішучих заходів для скорішого розвантаження цих складів від предметів широкого вжитку"⁵.

Радянські земельні органи повинні були провести масове обстеження складів сільськогосподарських машин і знарядь, налагодити їх облік, вилучити частину реманенту в куркулів і перерозподілити його серед господарств трудящих селян. У цій складній роботі величезну допомогу селянству подав робітничий клас.

При його безпосередній участі органи Радянської влади розгорнули велику роботу по обліку на складах і підприємствах сільськогосподарських машин і знарядь. З 1 по 15 липня 1920 р. у Києві був проведений облік на 38 міських складах і на 9 складах підприємств, де зберігалось більше 4 тис. удосконалених сільськогосподарських машин, майже 20 тис. серпів, 14 тис. сапок, 14 тис. вил, 13 тис. кіс, 2 тис. лопат, 1,5 тис. граблів, значна кількість запасних частин⁶. У доповіді голови продовольчого комітету Подільської губернії відзначалося, що лише за останню декаду червня 1920 р. у Вінниці за допомогою робітників зареєстровано 13 вагонів сільськогосподарських машин. Велику кількість машин і запасних частин до них було взято на облік також у Проскурові та Кам'янець-Подільську⁷. Поставлені на облік сільськогосподарські машини і знаряддя організованим порядком відправлялися на село.

В умовах громадянської війни не могло бути й мови про систематичне постачання села промисловою продукцією, в тому числі й сільськогосподарськими знаряддями. Однак у 1919 р. і особливо у 1920 р. робилось усе можливе, щоб забезпечити сільське господарство посівним матеріалом, а також машинами та іншими необхідними знаряддями. Уже на початку 1920 р. уряд Радянської України виявив велику турботу про відновлення роботи заводів сільськогосподарського машинобудування. Організаційне бюро по відбудові промисловості України (Промобро) наприкінці січня заслухало питання "Про покращення сільськогосподарського машинобудування", визнавши виробництво сільськогосподарських машин питанням першочергової державної ваги. Промобро прийняло рішення про необхідність термінового постачання найкрупніших заводів сільського машинобудування

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920) : Зб. документів і матеріалів. - К., 1957, с.59-60.

⁵ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні : Зб. документів і матеріалів (березень 1917 - березень 1921 рр.). - К., 1957, с.549.

⁶ ЦДАЖР УСРР, ф.27, оп.1, спр.259, арк.1.
⁷ Там же, ф.340, оп.1, спр.3155, арк.9 зв.

металом, паливом, робочими кадрами. Воно запропонувало концентрувати виготовлення сільськогосподарських машин на найбільш життєздатних підприємствах і насамперед в Олександрівську. Було вирішено зміцнити управління заводами сільгоспмашинобудування, в кожній губернії організувати мережу майстерень для виготовлення й ремонту сільськогосподарських машин і знарядь⁸.

Враховуючи величезну потребу селян у сільськогосподарських машинах і знаряддях, колегія Промбиро на початку квітня 1920 р. прийняла рішення про об'єднання групи заводів сільськогосподарського машинобудування Олександрівського району, виділення спеціального Головного управління "Орусільмаш" по керівництву 15 об'єднаними підприємствами для виготовлення сільськогосподарських машин⁹. На цих заводах весною працювало понад 3 тис.робітників. Передбачалося виготовлення на них майже 150 тис.плугів, 45 тис.жатонок, косарок, 20 тис.сівалок, 12 тис.бункерів⁹. Рішення колегії затвердила Олександрівська районна конференція профспілки металістів (7 червня 1920 р.)¹⁰.

У другій половині 1920 р. виникло Центральне правління заводів сільськогосподарського машинобудування, яке підпорядкувало собі два заводи у Харкові, майже всі заводи в Олександрівську та Єлисаветграді, два заводи в Одесі¹¹. Губернські секції "Сільмаш" об'єднували на цей час 106 майстерень, робітники яких виготовляли й ремонтували сільськогосподарські машини. У жовтні 1920 р. тут працювало більше 8 тис.чоловік¹².

У 1920 р. трудячі республіки розгорнули роботу по відбудові заводів сільськогосподарського машинобудування та майстерень по виробництву сільськогосподарських знарядь. Робітники Олександрівська за неповних два місяці (січень - лютий) докомплектували 1450 жатонок, 309 сівалок, 2800 соломорізок, 364 плуга, а також виготовили деталей для 1045 жатонок, 13 242 плуга, 2800 соломорізок¹³. Робітники заводу сільськогосподарського машинобудування (в минулому завод Рена) самі відбудували підприємство й розпочали випуск продукції. В середині квітня робітники цього заводу почали виготовлення замовлення на 10 тис.плугів та інших сільськогосподарських знарядь¹⁴.

В ряді робітничих колективів республіки організовувалися суботники й недільники, під час яких вироблялись і ремонтувались сільськогосподарські знаряддя.

Перші результати героїчної праці робітничого класу республіки визначилися вже наприкінці першого кварталу 1920 р. Лише у березні заводами сільськогосподарського машинобудування Харкова, Олександрівська, Одеси на село було відправлено 16 696 різних сільськогосподарських машин¹⁵.

Заводи і майстерні Києва, Миколаєва, Катеринослава та інших міст у зв'язку з паливною кризою та розрухою лише розгортали виробництво. Крім цього, слід відзначити, що в умовах громадянської війни жодне з підприємств не мало можливості працювати на повну потужність. Замовлення Червоної Армії, нестача палива, сировини, кваліфікованої робочої сили не давали можливості розширювати виробництво сільськогосподарських машин і знарядь.

⁸ ЦДАХР УСРР, ф.573, оп.1, спр.729, арк.5.

⁹ Найбільші з них - у минулому заводи Копа та Лепа, Лепа й Вальмана, Борман-Шведе, Коп-Гелькер.

¹⁰ Коммунист, 1920, 4 апр.

¹¹ ЦДАХР УСРР, ф.2605, оп.1, спр.25, арк.52; спр.15, арк.77.

¹² Там же, спр.15, арк.77.

¹³ Там же, ф.573, оп.1, спр.258, арк.303; ф.2595, оп.1, спр.10, арк.15,16.

¹⁴ Там же, ф.573, оп.1, спр.25, арк.15.

¹⁵ Большевик : Орган Одесского губкома КП(б)У, 1920, 20 апр.

¹⁶ Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, 1919-1920 рр. - Х., 1958, с.132.

Робітничий клас у важких умовах громадянської війни робив усе можливе, щоб забезпечити сільське господарство України вкрай необхідними для нього машинами, розширити їх виробництво. Особливо активно розгорнулася ця робота в середині року, після витіснення польських окупантів з Києва та інших міст Правобережжя. Розширилися масштаби відбудовчих робіт. До ладу ставали відремонтовані цехи і нові підприємства, що безпосередньо виконували замовлення Наркомзему УСРР. Кількість дрібних заводів сільгоспмашинобудування і майстерень по виготовленню знарядь для села зростає. Наприклад, у Донецькій губернії почали працювати 11 підприємств сільгоспмашинобудування, у Харківській - 42, Київській - 7¹⁶.

Восени 1920 р. деякі заводи, що поступово звільнялися від обслуговування потреб фронту, також переключалися на виробництво сільськогосподарських знарядь. Почали виготовлення машин і знарядь для села паровозобудівний і патронний заводи Луганська, Миколаївський суднобудівний, снарядний завод у Конотопі. Покращилося постачання заводів паливом, сировиною, а робітників - продуктами харчування й одягом.

До управління підприємствами залучалися передові робітники, які з великою енергією та ентузіазмом у важких умовах громадянської війни боролися з розрухою, розгортали промислове виробництво. "Приймаючи до уваги державну важливість роботи, - писали у липні 1920 р. члени колегіального робітничого управління підприємства сільгоспмашинобудування у Єлисаветграді, - завод працює з особливим напруженням. Зараз він успішно виготовляє партію каток до збирального сезону у кількості 150 штук, 400 молотарок, 50 віянок. Крім цього, 457 робітників укомплектували незакінчені машини... на суму 45 млн.крб. ..." ¹⁷
З 14 липня по 5 серпня 1920 р. робітники Олександрівська відправили 115 вагонів сільськогосподарських машин у розпорядження Наркомзему УСРР¹⁸.

Наприкінці 1920 р. деякі заводи, які були об'єднані у трест "Сільмаш", працювали вже більше ніж на половину своєї потужності. Так, продуктивність Харківського заводу "Гельферіх-Сале" за 7 місяців 1920 р. становила 71,5% його продуктивності за такий же період 1918 р.¹⁹ Значно збільшив випуск сільськогосподарських знарядь у порівнянні з 1919 р. завод "Мельгозе". У звіті Харківської губернської економічної наради підкреслювалося, що обидва ці заводи "добре устатковані і пристосовані до свого виробництва, мають достатні кадри кваліфікованої робочої сили"²⁰. Робітники з великою активністю боролися за підвищення продуктивності праці.

Одночасно з покращенням роботи заводів сільгоспмашинобудування особлива увага приділялася й ремонту зношеного сільськогосподарського реманенту, адже в 1920 р. більше 50% наявного сільськогосподарського реманенту було непридатним для користування. В зв'язку з цим Наркомзем УСРР виділив губземвідділам значні кошти, матеріали, вугілля й сировину. Крім цього, на ці потреби він ще додатково асигнував 150 млн.крб.²¹ Промбюро України також відправило у розпорядження губземвідділів 95 вагонів заліза, 15 - чавуну і сталі, 80 - мінерального палива, а також 27 тис.пудів вугілля²².

¹⁶ Трудова Армія 1920, 22 верес.; Трудове життя, 1920, 28 берез.

¹⁷ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, с.617.

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф.573, оп.1, спр.151, арк.16.

¹⁹ Коммунист, 1920, 28 нояб.

²⁰ Стчет Харьковского губернского экономического совещания, 1 января - 1 октября 1921 г. - Харьков, 1921, с.80.

²¹ ЦДАЖР УСРР, ф.27, оп.2, спр.469, арк.18.

²² Коммунист, 1920, 27 июля; Незаможный селянин, 1920, 4 серп.

Відчутну допомогу сільському господарству республіки надала Російська Федерація. У червні 1920 р. уряд РСФРР видав Наркомзему України 2,5 млрд.крб. для потреб сільського господарства²³.

Організація широкої допомоги з метою ремонту сільськогосподарських машин і реманенту на Україні була предметом постійної уваги партійних, радянських і профспілкових організацій. Керуючись вказівками В.І.Леніна, який підкреслював, що піднесення соціалістичного сільського господарства можливе лише при підтримці "з боку робітничого класу"²⁴, партійні, радянські і профспілкові органи очолили рух робітників на допомогу селу.

На завершальному етапі громадянської війни робітничий клас згуртовує бідноту і середнє селянство - своїх союзників у соціалістичній революції, щоб зломити саботаж куркульства, покласти кінець куркульському впливу на селі, підняти продуктивні сили сільського господарства. Так, у резолюції II Одеського губерньського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів "Про розвиток народного господарства" від 25 квітня підкреслювалося, що зусилля робітничого класу повинні бути направлені в першу чергу на піднесення продуктивності сільського господарства та задоволення безпосередніх потреб села. "Основна увага, - зазначалося в резолюції, - повинна бути звернута на відновлення та ремонт сільськогосподарського реманенту і знарядь, як-то: плугів, сівалок, повозок і багато інших шляхом створення ремонтних поїздів і літучих майстерень на місцях"²⁵.

У середині січня 1920 р. Київський губраднаргосп прийняв рішення створити "ряд рухомих ремонтних майстерень для лагодження реманенту на місцях"²⁶. У березні в Олександрівському повіті Катеринославської губернії активно організовувалися роз'їзні артілі ремонтників, оснащені інструментами, запасними частинами й сировиною²⁷.

Широко організовувалися ремонтні майстерні для ремонту сільськогосподарського реманенту і в Донбасі. Так, партком і завком Петровського заводу створили бригаду з кваліфікованих робітників, яка почала приймати замовлення на ремонт сільськогосподарських знарядь. По типу такої ж майстерні було обладнано ряд дрібних літучок для об'їзду сіл²⁸.

Матеріально-технічне постачання села здійснювалося також і по інших напрямках. Так, наприклад, агітпароплав "Селянин", який прибув з Миколаєва до Нової Одеси, мав у своєму складі, крім агітаторів і артистів, робітничий загін, який залишився ремонтувати селянський реманент. Робітники привезли верстати, цілком обладнані майстерні²⁹.

Таким чином, Радянська влада, робітничий клас у найважчі для країни часи намагалися певною мірою задовольнити селянські потреби у сільськогосподарському реманенті, в його ремонті. Це сприяло дальшому зміцненню союзу робітників і селян, зростанню довіри між ними. Про це свідчать численні листи з подяками, з якими зверталися селяни на адресу партійних і радянських органів. Особливо багато їх надходило на адресу керівних органів Донецької губернії.

²³ Чирко В.П. П'ята конференція КП(б)У. - К., 1958, с.58.

²⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.39, с.352.

²⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920), с.906-907.

²⁶ Трудове життя, 1920, 22 січ.

²⁷ Звезда, 1920, 10 марта.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф.5469, оп.4, спр.58, арк.75-76.

²⁹ Незаможний, 1920, 1 жовт.

"Селяни хутора Верхньо-Герасимово, - писалося в кореспонденції газети "Известия" 8 червня 1920 р., - висловлюють величезне спасибі Донецькому губвиконкому за подану їм братерську допомогу у "тиждень трудового фронту" шляхом надсилання у названий хутір похідної майстерні для ремонту землеробських знарядь". Через два тижні у газеті Донецького губвиконкому Рад і губкому КП(б) України "Известия" був опублікований лист-подяка на адресу Луганського виконавчого комітету від селян хуторів Можайка, Росія, станції Митяїнська за надіслану до них ударну майстерню під час "неділі трудового фронту". У листі селяни, зокрема, писали: "... просимо занести на Червону дошку майстрів трубопрокатного заводу (у минулому Попова): завідувачого майстернею слюсаря Поденка і майстрів Рум'янцева, Кочергіна, Чесного, Черепанцева, Кухара, які, не покладаючи рук, прагнули йти назустріч біднішому населенню і життям червоноармійців і у короткий термін - протягом одного місяця - відремонтували до 1 тис. сільськогосподарських знарядь"³⁰. Згадуючи про роботу на селі, завідувачий майстернею, кадровий робітник Поденко писав: "Робітники майстерні працювали по 16 годин. Населення спочатку не вірило, що ми приїхали безкоштовно працювати, але згодом, переконавшись, підтримали нас, бачучи, що влада робітників піклується про них"³¹.

Наведені дані свідчать, що робітничий клас вніс помітний вклад у зміцнення матеріально-технічної бази селянських господарств. Правда, під час проведення масових політичних кампаній не всім губернським радянським і профспілковим органам вдалося направити на село достатню кількість робітників, а тому селянські потреби, як колективні, так і особисті в ремонті сільськогосподарських машин і знарядь, не були повністю задоволені. Але завдяки героїчній праці робітників, тисячі бідняків і сотні колективних господарств одержали відремонтовані, цілком придатні для роботи знаряддя.

Однак періодичні відрядження трудящих на роботу по ремонту не могли забезпечити повного відновлення знарядь праці. Тому Радянський уряд у зв'язку з майбутньою весняною кампанією в листопаді-грудні 1920 р. здійснив додаткові заходи по активізації роботи ремонтних майстерень і кузень. Повітові, а також волості та сільські майстерні одержали значну кількість матеріалів, що забезпечило їх безперерйну роботу. Для заохочення робітників у ремонті знарядь продовольчі органи налагодили додаткову видачу продуктів харчування. Обговорення питання масового ремонту знарядь для села займало важливе місце в роботі міжвідомчих нарад, з'їздів представників ремонтної мережі.

Таким чином, у боротьбі за відбудову народного господарства робітники заводів сільгоспмашинобудування, як і всі трудящі республіки, доклали максимум зусиль до виконання важливого державного завдання. Партійні та радянські органи України вжили ряд невідкладних заходів для поліпшення матеріально-технічного постачання сільського господарства. На жаль, облік виробництва був надзвичайно утруднений у зв'язку з різноманітністю виробів, і по 1920 р. не залишилося підсумкових даних про загальну кількість виробленої сільськогосподарської техніки.

Допомога Радянської влади, робітничого класу селянству у зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства сприяла прискоренню їх переходу на шлях соціалістичної перебудови села, розвитку колективних форм ведення сільського господарства, поліпшенню продовольчого становища республіки,

³⁰ Известия, 1920, 24 люня.
³¹ Там же, 1 люня.

підвищенню політичної свідомості селянських мас, зміцненню непорушного союзу трудящих міста і села.

Ю. І. Терещенко

ПЕРШІ КРОКИ ПО ВІДРОДЖЕННЮ ЗРУЙНОВАНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1920 р.)

Центральне місце в господарській діяльності Радянської держави періоду громадянської війни займала боротьба за відродження народного господарства. На початку 1920 р. В.І.Ленін підкреслював: "Ми повинні, не ослабляючи нашої воєнної готовності, що б то не стало перевести Радянську республіку на нові рейки господарського будівництва"¹.

Імперіалістична і громадянська війни завдали величезної шкоди народному господарству України. Найбільше постраждали вугільна й металургійна галузі промисловості. Якщо в 1913 р. у Донбасі було видобуто 25,3 млн.т вугілля, то в 1919 р. - близько 5,3 млн.т.² Характеризуючи становище на Україні у березні 1919 р., В.І.Ленін зазначав, що за час панування австро-німецьких окупантів і гетьманського режиму "Донецький басейн піддано такому розоренню, про яке ми не маємо і уявлення"³.

Господарська розруха ще більш поглибилася в результаті окупації України денікінськими військами. Влітку 1920 р. із наявних у Донбасі 1604 шахт діяло лише 981. Порівняно з 1913 р. видобуток вугілля в 1920 р. зменшився у 6 разів⁴.

Істотно скоротився вивіз палива. В лютому 1920 р. з Донбасу було вивезено 4 млн.пудів вугілля⁵. Налагодження нормальної роботи в шахтах гальмувалось відсутністю кормів для коней, в результаті чого на багатьох шахтах їх загинуло біля 90%, нерегулярним фінансуванням виробничих процесів, відсутністю кріпильного лісу та інших матеріалів. Заводські склади були пограбовані денікінцями.

Кількість робітників, зайнятих у вугільній промисловості, на початку 1920 р. зменшилась майже втричі порівняно з довоєнним періодом і становила 83 тис.чоловік⁶. Доповідаючи 11 березня 1920 р. у президії РСФФР про становище на Україні, представник Промбюро підкреслював, що падіння видобутку вугілля в значній мірі викликане зменшенням кількості робітників. "В результаті, - зазначалось на засіданні, - незважаючи на близькість Донбасу, вся Україна не одержує палива. Навіть досить тісно пов'язаний з Донбасом Харків переживає тяжку паливну кризу"⁷.

У тяжкому стані перебувала металургійна промисловість. Ще в роки імперіалістичної війни 35-45% обладнання металургійних заводів стало непридатним. В період австро-німецької окупації припинили роботу 16 металургійних заводів. На кінець 1918 р. з 102 мартенівських печей на Україні діяло лише 7. А в лютому - березні 1920 р. з 65 доменних печей не працювала жодна. Прокатні цехи, які діяли лише на Донецько-Др"івському, Петровському і Макіївському заводах, давали дрібносортове залізо в цілому до 200 тис.пудів на місяць⁸.

¹ Ленін В.І. Повне збір.творів, т.40, с.104.
² Україна: Стат.справочник. - Харків, 1925, с.188-190.
³ Ленін В.І. Повне збір.творів, т.38, с.34.
⁴ Торгово-промисленна Україна: Справочник. - Харків, 1923/24, с.11.
⁵ Украинская промышленность в 1920 г. - Харків, 1921, с.14.
⁶ Там же, с.10.
⁷ Трудовая Армия, 1920, 31 марта.
⁸ ЦДАХР УСРР, ф.573, оп.1, спр.26, арк.97.

В.І.Ленін писав, що "у Донбасі, цій основній базі великої промисловості, було стільки руйнувань у громадянську війну і пройшло стільки імперіалістичних урядів (скільки їх бачила Україна!), - це не могло позначатися інакше, як тим, що від нашої великої промисловості залишилися мізерні рештки"⁹.

Результатом такого становища у вугільній і металургійній промисловості явився занепад пов'язаних з ними машинобудівної та металообробної промисловості. Випуск паровозів у 1919 р. скоротився порівняно з 1917 р. у 15 разів, припинилось виробництво вагонів, сільськогосподарських машин і знарядь. З 63 машинобудівних заводів, що перебували в підпорядкуванні Київського раднаргоспу, на серпень 1920 р. жодного не можна було ввести у дію із-за відсутності палива, сировини, матеріалів¹⁰.

Гостру кризу переживав залізничний транспорт. Під час наступу радянських військ на початку 1919 р. ворог знищував рухомий склад, або гнав його з собою. До цього слід додати, що приблизно на травень 1919 р. було підірвано кілька десятків мостів. Ще більших втрат зазнав залізничний транспорт під час денікінщини, а також у результаті наступу польських інтервентів та підірваних дій буржуазно-націоналістичних банд. Згідно відомостей Південного округу шляхів сполучення на серпень 1920 р. інтервенти та білогвардійці зруйнували 850 км колії, 46 депо, 40 залізничних майстерень, 2950 станційних та інших споруд, потребували заміни понад 10 млн. шпал¹¹.

Перші кроки, спрямовані на відродження народного господарства України, робилися в обстановці, коли ще тривала громадянська війна. Труднощі здійснення соціалістичних перетворень обумовлювались також гостротою класової боротьби. Намагаючись будь-що перешкодити зміцненню республіки, експлуататорські класи та їх агентура вдавались як до відкритого саботажу, так і до прихованих форм підриву соціалістичної економіки, що народжувалась.

У ряді галузей промисловості посилювся процес здрібнення виробництва внаслідок деструктивної економічної політики буржуазії. У вугільній промисловості на початку 1919 р. залишилось лише 23 підприємства з річним видобутком понад 5 млн. пудів, тоді як до війни їх було 61¹². Під час короткотривалого "господарювання" денікінців цей процес посилювся ще більше. Через саботаж власників і адміністрації, які нерідко кидали виробництво напризволяще, ряд великих заводів і фабрик не діяв, хоча вони й мали сировину. Необхідні для виробництва матеріали потрапляли до дрібних підприємств або й зовсім розкрадалися. Дрібні ж власники розпоряджались продукцією та сировиною на свій розсуд, оскільки здійснювати контроль над ними практично не було можливості. В результаті відбувалося скорочення запасів важливих для державного господарства матеріалів і продуктів. Підірвану діяльність на заводах намагалися вести вероє настроєні буржуазні спеціалісти, різного роду антирадянські елементи, яким іноді вдавалося зайняти відповідальні посади в радянських народногосподарських органах. Так, у Харківському раднаргоспі через відділ металів вони розподілили значну кількість замовлень на великі суми переважно серед дрібних приватних підприємств. У повідомленні Промбюро голова губраднаргоспу відзначав "відсутність будь-яких ознак радянської політики у їх роботі, тенденцію введення все більшої кількості дрібних майстерень", безсистемне відпущення цим

⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.44, с.294.

¹⁰ ЦНАЖР УРСР, ф.34, оп.4, спр.3, арк.38 зв.

¹¹ Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. - К., 1965, с.230.

¹² Народное хозяйство Украины, 1919, № 1, с.5, 9.

підприємствам матеріалів. В зв'язку з цим було проведено заміну апарату раднаргоспу¹³.

Специфічні умови розвитку окремих галузей господарства України, порушення нормальних взаємовідносин між ними, що викликали припинення органічних зв'язків між окремими видами виробництва, вимагали надзвичайно ощадливого ставлення до матеріальних ресурсів. Визначаючи основні напрямки діяльності господарських органів республіки в жовтні 1920 р., ЦК КП(б)У підкреслював, що раціональне використання сировини й палива є "основою успішного розвитку господарства не лише для України, але й для всієї Федерації"¹⁴.

Гострота ситуації обумовила застосування у господарському житті рішучих заходів, спрямованих на підвищення продуктивних сил. Застосування обов'язкової праці, нещадна боротьба з трудовим дезертирством стали запорукою успішної боротьби з розрухою. Важливу роль відіграло використання на трудовому фронті окремих з'єднань Червоної Армії. Військові частини, залучені до трудової діяльності, становили складову частину трудової армії, зберігали військову структуру, дисципліну та порядок. Українська трудова армія була створена 21 січня 1920 р. постановою Раднарккому РСФРР і Всеукраїнського ревкому. Її очолювала Рада (Укратрударм), до складу якої ввійшли представники ВРНГ, Наркомпроду, Наркомзему, Наркомату шляхів сполучення та Південно-Західного фронту. В завдання Укратрударму входили максимальне посилення заготівель продовольства, видобутку палива, сировини, зміцнення трудової дисципліни на підприємствах, постачання їх робочою силою¹⁵. В.І.Ленін пропонував "вимірювати роботу Укратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів"¹⁶.

Трудова армія на Україні зробила визначний вклад у зміцнення трудової дисципліни на підприємствах, боротьбу з розкраданням цінної сировини, налагодження роботи провідних галузей економіки. 1920 р. червоноармійці відбудували 70 великих залізничних мостів, відремонтували 172 паровози, понад 800 вагонів, ваяли участь у ремонті шосейних шляхів, відбудові електростанцій, заготівлі лісоматеріалів, продовольства, навантаженні вугілля. Червоноармійці відпрацювали 2 млн.800 тис.днів¹⁷.

Важливу роль у налагодженні господарського будівництва в республіці відіграла ІУ конференція КП(б) України (березень 1920 р.). Її робота проходила у боротьбі з "децистами", які заперечували принцип єдиначальності й не погоджувались із введенням на фабриках і заводах твердої дисципліни. Конференція підкреслила необхідність тісного державного, воєнного й економічного об'єднання України і Росії, визначила шляхи господарського будівництва, основні принципи управління економікою. Одним із головних аспектів відбудови промисловості було вдосконалення роботи апарату управління, і зокрема діяльності губраднаргоспів. Уже на першому засіданні 9 січня 1920 р. Промбюро поставило завдання "використати з цієї метою інструкторів відділів і главків ВРНГ". Перед губраднаргоспами ставилось важливе завдання спрямувати організаційну роботу "в напрямку об'єднання підприємств по виробництвам у губернських масштабах"¹⁸.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф.34, оп.2, спр.41, арк.147.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф.3429, оп.1, спр.1422, арк.70.

¹⁵ Известия Всеукраїнського ревкома, 1920, № 44, 10 февр.

¹⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.51, с.135.

¹⁷ Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, с.271.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф.573, оп.1, спр.17, арк.1.

Губраднаргоспи сприяли перебудові виробництва на принципах концентрації його на найбільш технічно досконалих і економічно вигідних підприємствах. Промбюро звертало увагу на необхідність створення зразкових підприємств, які при існуючих умовах могли б забезпечити успішне виконання виробничих завдань. 28 квітня 1920 р. виробничим відділам губраднаргоспів доручили подати у Промбюро списки кращих фабрик і заводів, які "могли б бути піднятими на достатню висоту у технічному відношенні і стати зразковими у даній галузі виробництва, як по методу робіт, так і по устаткуванню і загальній постановці справи"¹⁹.

Виділення таких підприємств давало змогу стимулювати кращих робітників, концентрувати робочу силу на головних напрямках відбудови народного господарства. На нараді керівних працівників губраднаргоспів 11-14 серпня 1920 р. В.А.Чубар підкреслював, що робота господарських органів повинна проходити "під знаком максимальної концентрації уваги і розвитку основних галузей господарства, зміцненні пролетарської бази в управлінні виробництвом і створенні баз постачання підприємств промисловою сировиною"²⁰.

Найважливішим завданням відбудови народного господарства було відновлення роботи вугільної промисловості. Важливе значення для цього мала постановка РНК РСФРР від 19 березня 1920 р. "Про заходи по піднесенню кам'яновугільної промисловості Донбасу". Згідно неї Донбас мав у терміновому порядку забезпечуватись кріпильним лісом та іншими вантажами для обладнання й роботи шахт. Раднарком надів Центральному управлінню кам'яновугільної промисловості (ЦУКП) право безпосередньо через реввійськради армій відкликати з частин Червоної Армії кваліфікованих робітників для праці на шахтах і рудниках. Робота на шахтах прирівнювалась до військової служби в Червоній Армії²¹. Лише за два місяці на основі цього рішення на роботу в Донбас було направлено близько 1700 шахтарів²².

16 квітня 1920 р. Рада Праці і Оборони прийняла рішення про повернення шахтам всіх кваліфікованих робітників гірничої промисловості віком від 18 до 50 років. Кам'яновугільним підприємствам Донбасу надавались особливі переваги в постачанні матеріалами, коштами, продовольством, робочою силою²³. Уже на літо 1920 р. кількість шахтарів зросла з 83 тис. до 125 тис.²⁴ Підвищення продуктивності праці у тих складних умовах сприяла мілітаризація вугільної промисловості, яка була запроваджена Уккратрудармом у лютому 1920 р. Трудові частини розподілялись по великих вугільних підприємствах і залізничних станціях, оперативне керівництво якими здійснював польовий штаб у Дебальцево. Він провадив облік робочої сили Донбасу, всіх видів транспорту, контролював розподіл і транспортування вугілля. Більшість трудармійців використовувались на вантажних роботах, а також охороні вугілля при перевезеннях, водовідливих шахт, відбудові мостів, прокладанні вузькоколієк тощо.

Вжиті заходи давали можливість поступово збільшити видобуток вугілля. Якщо в січні 1920 р. продуктивність праці одного вийця становила 36,6% довоєнної, то в березні вона досягла 53,4%. Загальний видобуток вугілля піднявся з 11,8 млн.пудів у січні до 24,3 млн.пудів у березні 1920 р.²⁵ Відзначаючи певні успіхи у вирішенні паливної проблеми, В.І.Ленін підкреслював

¹⁹ ЦДАХР УСРР, ф.573, оп.1, спр.18, арк.103.

²⁰ Там же, спр.26, арк.7.

²¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства УССР, 1920, № 10, с.240.

²² Экономическая жизнь, 1920, 22 июля.

²³ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. - К., 1957, с.552-553.

²⁴ Украинская промышленность в 1920 г., с.10.

²⁵ Там же, с.11,14.

22 вересня 1920 р. на IX Всеросійській конференції РКП(б): "Донецький басейн уже дав нам 20-30 мільйонів пудів вугілля на місяць"²⁶.

Згідно повідомлення Головуугілля виробнича програма донецької кам'яно-вугільної промисловості 1920 р. була виконана на 98% (протягом року програма збільшилась з 240 до 281 млн.пудів). Загальна кількість робітників у ній досягла 129 тис.чоловік²⁷.

Налагодження роботи важкої індустрії перебувало в центрі уваги партійних і народногосподарських органів. Головні металургійні і машинобудівні заводи, що об'єднували понад 43 тис.робітників, були підпорядковані Центральному правлінню важкої індустрії (ЦПВІ)²⁸. Саме серед цих підприємств принципі ударності, а також концентрації виробництва знайшли найбільш послідовне втілення. У липні 1920 р. Промбюро розробило заходи, спрямовані на забезпечення виконання ударної програми підприємств ЦПВІ. Необхідно було налагодити перевезення палива до заводів, включених у програму, Південпаливо зобов'язувалось більш повно забезпечувати їх мастильними матеріалами. Всі органи розподілу мали задовольняти підприємства ударної групи ЦПВІ на рівні з транспортними й військово-оперативними установами. На Всеукркомпрацю покладалося завдання мобілізувати на заводи ударної і особливо важливої груп близько 7 тис.кваліфікованих робітників²⁹.

Основна ударна група підприємств ЦПВІ відігравала важливу роль у піднесенні роботи промисловості, в забезпеченні потреб оборони молодої країни Рад. Саме тому цим підприємствам створювались переваги в постачанні. Так, 26 червня 1920 р. на засіданні ЦПВІ було розглянуто питання про розподіл мануфактури на заводах. Правління вирішило розподілити мануфактуру як фонд для преміювання, "використовуючи її головним чином з метою підвищення продуктивності заводів ударної групи"³⁰.

Поступово відбувалися певні зрушення в металургійному виробництві. За перше півріччя 1920 р. підприємства виплавили 88,8 тис.пудів чавуну, 803 тис. пудів сталі, виробили 850,3 тис.пудів різних прокатних виробів. Правда, здійснювалось це в основному за рахунок старих запасів сировини³¹.

Підприємства ЦПВІ виконували насамперед завдання фронту, по відбудові транспорту. Так, у лютому 1920 р. Краматорський завод був завантажений замовленнями по ремонту бронепоездів, мостів. Торезький завод працював майже виключно для потреб транспорту. Майже на всіх заводах працювали механічні відділи, які приводили в порядок устаткування підприємств, виконували замовлення залізниць і місцевих органів³².

У звіті Миколаївського раднаргоспу Вищій Раді Народного Господарства за 1920 р. відзначалось неухильне підвищення продуктивності праці на заводах Наваль, Руссуд, Ремсуд, Темвод. Кількість робітників тут зросла з 960 чоловік у березні до 6300 у грудні 1920 р.

Незважаючи на величезні труднощі у забезпеченні цих підприємств паливом, сировиною, річна суднобудівна програма була виконана на 85%, а транспортна по ряду показників - на 100%³³.

²⁶ Лейнін В.І. Повне зібр.творів, т.41, с.271.

²⁷ ЦДАНГ СРСР, ф.3429, оп.1, спр.1882, арк.80.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф.573, оп.1, спр.143, арк.5.

²⁹ Там же, спр.18, арк.98-99.

³⁰ Там же, спр.144, арк.7.

³¹ Середенко М.М. Чорна металургія України. - К., 1957, с.49.

³² ЦДАЖР УРСР, ф.573, оп.1, спр.26, арк.97.

³³ ЦДАНГ СРСР, ф.3429, оп.2, спр.1736, арк.8.

Важливе значення для налагодження роботи підприємств ЦПВІ мала їх мілітаризація. На червень 1920 р. мілітаризованими являлись Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, об'єднані Таганрозькі заводи, Південно-Донецький, Краматорський, Торецький, Дебальцевський, кол.Гантке. Всього на цих підприємствах працювало близько 2500 робітників³⁴.

Майже на повну потужність працювали Харківський (ХПЗ) і Луганський паровозобудівні заводи. З 15 березня по грудень 1920 р. ХПЗ виготовив 27 нових паровозів, відремонтував 191 вагон, 263 автомобіля, 15 танків³⁵. Інтенсивно йшов випуск продукції підприємств, що безпосередньо працювали на оборону, серед них Шосткинського заводу вибухових речовин, Луганського патронного заводу.

У жовтні становище підприємств важкої індустрії суттєво погіршилось, що було наслідком воєнних дій на Півдні України. Близькість фронту, евакуація й пов'язане з нею розладнання транспорту, незадовільне постачання заводів, були основними причинами, які викликали скорочення виробництва.

Проте повністю зупинились лише заводи, що перебували у смузі воєнних дій, а також підприємства Катеринослава і Маріуполя, в зв'язку з евакуацією. Решта працювала без перерви. Показовими у цьому відношенні були Макіївський і Юзівський металургійні заводи, що знаходились у безпосередній близькості до фронту. Макіївська домна, пущена у вересні, не зупинялась ані на годину. На Петровському металургійному заводі прокатні та мартенівські цехи також працювали безперервно.

Певне покращення в металургійній промисловості давало можливість планувати її дальший розвиток. У грудні 1920 р. на з'їзді головних інженерів підприємств ЦПВІ була складена виробнича програма на I-ше півріччя 1921 р. Передбачалась робота 5 домен, 14 мартенівських печей і 27 прокатних станів³⁶. Це переконливо свідчило про поступове відродження важкої індустрії - головної артерії народногосподарського життя країни.

Героїчними зусиллями робітничого класу здійснювалась відбудова залізничного транспорту. Комуністична партія і Радянський уряд надавали цій життєво важливій господарській проблемі надзвичайної ваги. В.І.Ленін підкреслював, що першим кроком до відбудови економіки країни має бути "негайна, що б то не стало, з революційною енергією проваджена, з воєнною рішучістю, згуртованістю, швидкістю, самовідданістю здійснювана відбудова транспорту"³⁷.

ЦК РКП(б), республіканські керівні органи вжили заходів, щоб виправити складне становище на залізницях. 11 лютого ЦК РКП(б) запровадив на всіх залізницях країни політвідділи. На транспорт було направлено ряд відповідальних партійних працівників з армії. ЦК КП(б)У 21 лютого 1920 р. спеціально розглянув питання про боротьбу з розрухою на залізничному транспорті і вжив ряд заходів по поліпшенню його роботи. Декрет Ради Праці і Оборони про запровадження на залізницях воєнного стану поширився і на Україну. В результаті вчасно вжитих заходів транспорт був врятований від остаточного руйнування. Більш швидкими темпами почалось виготовлення необхідної продукції для залізничного господарства. Всього в 1920 р. промисловість України випустила 40 нових паровозів і 261 вагон³⁸. Протягом року радянські люди від-

³⁴ ЦДАЕР УСРР, ф.573, оп.1, спр.143, арк.3.

³⁵ Там же, ф.54, оп.2, спр.48, арк.52.

³⁶ Там же, спр.48, арк.53; спр.127, арк.24.

³⁷ Ленін В.І. Повне зібр.творів, т.40, с.120.

³⁸ Розвиток народного господарства Української РСР, т.1, К., 1967, с.133.

будували значну кількість зруйнованих залізничних мостів. Середній пробіг ешелонів досяг 450 км на добу³⁹.

Важливим фактором подолання розрухи стало забезпечення робітничого класу продовольством. Головна увага зверталася на постачання насамперед робітників найважливіших галузей виробництва республіки. З цією метою застосовувалось гарантоване бронювання за цими галузями певної кількості продовольства. На кінець 1920 р. бронюванню підлягали: підприємства ЦУКП із 190 тис.робітників і службовців, підприємства ЦПВІ із 60 тис.робітників, цукрової промисловості з 60 тис.чоловік. Ці галузі становили першу категорію, яка майже не підлягала скороченню бронювання. До другої категорії, що зазнавала певних обмежень у продовольстві з тих чи інших причин, належали галузі промисловості, які підпорядковувались хімічному і відділу металу Уккранаргоспу, промвоєнраді - біля 150 тис.робітників.

Згідно відомостей статистичної частини відділу постачання промисловості Уккранаргоспу процент практичного задоволення робітників броньованих підприємств у середньому по всім губерніям за жовтень, листопад і грудень 1920 р. досягав: хлібом і крупю по 80%, цукром - 100, м'ясом - 60, жирами - 18%⁴⁰. Особливі переваги у забезпеченні продовольством надавались робітникам ударних підприємств.

Такий же цільовий характер мав розподіл й інших товарів широкого вжитку.

Відновила роботу і будівельна промисловість, яка підпорядковувалась Українському комітету державних споруд. Першими почали працювати військові будівельні та дорожні загони, які просувались разом з частинами Червоної Армії. Крім того, в губерніях було утворено 12 відділів комітету державних споруд, що об'єднували 50 повітових підвідділів. Робота комітету державних споруд проходила у надзвичайно тяжких умовах. На характері і темпах роботи відбивались слабке й несвочасне надходження будівельних матеріалів та інструментів, нестача кваліфікованої робочої сили. Доводилось у багатьох випадках відмовлятися від необхідних завдань, виконуючи лише невідкладні й ударні роботи. Найбільша кількість робітників, які виконували завдання комітету держспоруд, припадала на вересень 1920 р. і налічувала близько 25 тис. робітників, що становило лише 40% мінімальної потреби в них.

Поступово розгорталось виробництво будівельних матеріалів. Амвросієвські цементні заводи розпочали виробництво з другої половини 1920 р. і виконали виробничу програму на 100%, виробивши 500 тис.пудів цементу. Серед багатьох будівельних робіт слід відзначити відбудову зруйнованих мостів через Дніпро біля Черкас, у Катеринославі, через річки Самару, Ірпінь, Буг, Інгул, тимчасову переправу біля Києва та ін. У результаті напружених зусиль було відбудовано біля 3 тис.верст шосейних і ґрунтових доріг, прокладено вузькоколіїні дороги у Київській, Волинській і Одеській губерніях⁴¹.

Важливу роль у налагодженні господарського життя на Правобережжі відіграло утворення Польового штабу Правобережної України. В його завдання входило створення "умов, які б сприяли якнайшвидшому проведенню в галузі продовольчої справи, цукрової і лісової промисловості організаційних та інших заходів Уккрантударму, главків і центрів, підвищення продуктивності праці, практичного проведення в життя мілітаризації і постановки роботи у вказаних галузях повоєнному..."⁴². У вересні у відання Польового штабу були включені Волинська,

³⁹ Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, с. 233.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф.34, оп.2, спр.130, арк.24.

⁴¹ Там же, спр.127, арк.3-7, 22.

⁴² Там же, ф.573, оп.1, спр.31, арк.2.

Подільська, Київська і Одеська губернії. У записці В.Я.Чубаря до Укрантрударму підкреслювалось, що "губернії ці є головним центром цукрової промисловості і що, таким чином, з точки зору Головліському, Південпаліва і Головцукру, вони становлять єдиний економічний район"⁴³.

Польовий штаб провів значну роботу по обліку всіх цукрових заводів і земельних угідь, які їм належали. Він сприяв забезпеченню цукрової і лісової промисловості робочою силою, транспортними засобами, налагодив охорону цукрових, деревообробних і лісопилних заводів, продовольчих складів.

В результаті вжитих заходів було врятовано від остаточного занепаду цукрову промисловість. Так, у Подільській губернії на кінець 1920 р. 60% всіх цукрових підприємств перебували у задовільному стані. Виробничу програму, розраховану на 2 млн.200 тис.пудів цукру, цукрові заводи України виконали на 50%⁴⁴.

Незважаючи на розруху, народногосподарські органи України докладали чимало зусиль для подання допомоги сільському господарству. У 1920 р. на село було відправлено 17 100 плугів, борон і культиваторів, 5300 сіялок, 2600 збиральних машин, 5800 молотарок, 1000 соломорізів⁴⁵. У травні по губерніях республіки розподілено тракторів: у Харківську - 67, Полтавську - 32, Донецьку - 56, Київську - 31, Подільську - 20, Харсонську - 15, Катеринославську - 15, Миколаївську - 10, Чернігівську - 12⁴⁶.

Радянські органи республіки вживали невідкладних заходів по забезпеченню одягом армії та робітників, які працювали в найважливіших галузях промисловості. І вже в 1920 р. солдати та робітничий клас одержали близько 2,3 млн. одягів білизни, 790 тис.одиниць озмундирування, 233 тис.одиниць спеціального і виробничого одягу. Загальна кількість підприємств швейної промисловості становила 44, з числом машин близько 5400, загальною кількістю робітників понад 12 тис.⁴⁷

Певні зрушення у відбудові народного господарства стали можливими завдяки героїчній, самовідданій праці робітничого класу, всіх трудящих, нерованих Комуністичною партією. Яскравим виявом справжнього ентузіазму мас на трудовому фронті, їх кровної зацікавленості в соціалістичному будівництві й відродженні економіки були комуністичні суботники та недільники. Так, лише з 1 жовтня по 15 листопада 1920 р. у Довбасі відбулось 299 недільників, в яких взяло участь понад 64 тис.робітників. Поряд з робітниками працювали білці Червоної Армії. З травня по грудень на Україні червоноармійці провели 26880 суботників, що було значним вкладом у боротьбу з розрухою⁴⁸.

Вірність героїчного робітничого класу, трудячого селянства, передової інтелігенції ідеалам Комуністичної партії, їх наполеглива праця дали можливість зрештою подолати розруху, досягти перших успіхів у будівництві соціалістичної економіки.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф.573, оп.1, спр.84, арк.155.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф.3429, оп.2, спр.1737, арк.3.

⁴⁵ Сборник отчетов Народных Комиссариатов УССР (отчет Наркомзема),

с.13.

⁴⁶ Трудовая армия, 1920, 7 мая.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф.34, оп.2, спр.127, арк.26.

⁴⁸ Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, с.251.

Ж. П. Тимченко

ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСТВА НА УКРАЇНІ В 1917 р.

Селянський рух 1917 р. у Росії був важливою політичною передумовою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Велика роль у згуртуванні найчисленнішого і найбільш розпорошеного класу трудящих належала селянським організаціям. Вони повсюдно почали виникати після перемоги Жовтневої буржуазно-демократичної революції і надавали селянському рухові в 1917 р. організованого, масового характеру.

Однією з найбільш демократичних організацій селянства стали Ради селянських депутатів. Як і Ради робітничих і солдатських депутатів, вони були породжені творчістю самих мас. "Ідея радянської організації, - відзначав В.І.Ленін, - проста і може застосовуватись не тільки до пролетарських, а й до селянських феодальних і напівфеодальних відносин"¹. Саме в Радах В.І.Ленін бачив ті органи, які здатні здійснити союз робітничого класу і селянства. Володимир Ілліч закликав селян "влаштувати по всій Росії, в кожному без винятку селі Ради селянських і батрацьких депутатів на зразок Рад робітничих і солдатських депутатів у містах"².

Після перемоги Жовтневої революції на селі виникли й інші форми селянських організацій. Більшовики не протиставляли їх Радам, якщо вони займали революційно-демократичні позиції. Це чітко сформульовано в рішеннях Сьомої (Жовтневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), яка висловила "за негайний перехід усіх земель в руки селянства, організованого в Ради селянських депутатів або в інші, дійсно цілком демократично обрані і цілком незалежні від поміщиків і чиновників органи місцевого самоврядування"³.

Радянські історики провели велику роботу по вивченню селянських організацій, їх ролі й місця в революційному русі 1917 р. Проте до цього часу залишається малодослідженим питання про волосні і сільські виконавчі комітети, які після Жовтневої революції стали найбільш розповсюдженою формою організації селянства. В істориків не існує єдиної думки про характер цих організацій. Одні з них оцінюють їх як органи Тимчасового уряду⁴, інші - як народної влади⁵. Потребують також дослідження такі організації, як "крестьянские союзы"^{*} та "селянські спілки", що набули поширення на Україні в березні - травні 1917 р. Вивчення цих питань дозволить з'ясувати ту величезну й складну роботу, яку довелося провести більшовикам у боротьбі за згуртування селянських мас.

У давній статті ставиться завдання виявити процес організації волосних і сільських виконавчих комітетів, "крестьянских союзов" та "селянських спілок" на Україні в 1917 р.

Як і по всій Росії, трудяче селянство України з ентузіазмом зустріло звістку про повалення ненависного самодержавства. В багатьох селах ця подія відзначалася мітингами, маніфестаціями з червоними прапорами, сільськими схо-

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.41, с.233.

² Там же, т.31, с.257.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1978, т.1, с.429.

⁴ Чуприна В.М. Більшовики України у боротьбі за трудяче селянство. - Львів, 1974, с.38.

⁵ Миронець Н.І., Стеценко А.С. Роль селянських виконавчих комітетів у революційній боротьбі селянства в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. - Вісник Київського університету, 1970, № 12. Серія історії, с.31-32.

* На відміну від "селянських спілок" організації Всеросійської селянської спілки будемо називати "крестьянские союзы".

дами. Поставало питання про владу на місцях. 11 березня 1917 р. газета "Правда" відзначала: "Лозунгом революції повинна бути заміна старих властей на селі. Організоване селянство повинно взяти на місцях владу в свої руки. Урядники, земські та інші органи старої влади повинні бути заарештовані і обеззброєні. Селяни повинні утворити на місцях свої революційні селянські комітети і передати владу в руки цих комітетів". 28 березня ця ж газета опублікувала статтю "Революція на селі", в якій закликала селян повсюдно очистити село від слуг старого режиму. "Правда" рекомендувала створювати виборні селянські комітети, які повинні взяти у своє відання землю й передати її селянам.

Негайно приступивши до здійснення на практиці завдань революції, селянські маси повсюдно роззброювали й арештовували волосних старшин, сільських старост, земських начальників, приставів, урядників. Їх місце займали обрані самим селянством нові органи влади на селі - волосні та сільські виконавчі комітети, що носили різні назви: комітети громадського порядку, тимчасові виконавчі комітети, комітети охорони громадського порядку тощо. У більшості своїй вони обирались на волосних зборах або сходах. На Україні перші такі комітети виникли вже в березні 1917 р. Рух селянських мас за організацію волосних і сільських виконавчих комітетів продемонстрував прагнення селян Росії до народовладдя.

Так, 9 березня 1917 р. жителі с.Білики Полтавської губернії обеззброїли всю волосну поліцію й обрали революційне самоврядування. 12 березня був обраний тимчасовий виконавчий комітет в с.Синявка Сосницького повіту Чернігівської губернії, 24 березня - в с.Горбове Чернігівського повіту⁶. На початку квітня такі сільські комітети діяли в с.Антипівка Золотоніського повіту Полтавської губернії⁷, в с.Борисівка Херсонської губернії⁸, у с.Брага Кам'янецького повіту Подільської губернії⁹, у с.Добанівка Дмитрівської волості Київської губернії, у с.Христофорівка Миколаївського повіту Херсонської губернії, у с.Святське Чернігівської губернії¹⁰ та ін.

У багатьох місцях ініціаторами допомоги селянам в організації селянських комітетів виступили більшовики. У цій роботі вони спирались на робітничий клас, який вживав діючих заходів по зміцненню союзу з біднішим селянством, надання йому допомоги в організації та революційній боротьбі за землю. За прикладом пролетарів Петрограду та інших промислових центрів Росії робітничий клас України у своїй діяльності серед селянських мас насамперед широко використав такі масові організації трудящих, як Ради. Так, на початку квітня Херсонська Рада робітничих депутатів скликала з'їзд представників волосних і сільських комітетів, який визнав необхідним "негайно приступити до організації на місцях сільських і волосних комітетів, де такі до цього часу не організовані. Комітети ці повинні організуватися на основах народовладдя"¹¹.

⁶ Койнаш П.М. Більшовицькі організації Полтавщини в боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. - Полтава, 1934, с.5; Черніговская земская газета, 1917, 2 мая; Селянин, 1917, № 7/8, с.27-28.

⁷ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине: Сб. документов и материалов. - Киев, 1955, с.276.

⁸ Одеський облдержархів, ф.3829, оп.1, спр.153, арк.2.

⁹ Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. - лютий 1918 р.): Документи і матеріали. - Хмельницький, 1957, с.41.

¹⁰ Центральний державний історичний архів СРСР (Ленінград), ф.1284, оп.185, спр.63, ч.1, арк.17, 36, 50.

¹¹ Революционное движение в России в апреле 1917 г.: Апрель. кризис. Документы и материалы. - М., 1958, с.649.

Робітники допомагали трудящому селянству створювати волосні й сільські комітети як органи сільського самоврядування. Зокрема, в квітні 1917 р. Московська Рада робітничих депутатів розіслала своїх уповноважених по південних губерніях для заготівлі хліба. Багато з них провели значну роботу по організації волосних комітетів на Україні.

Вибори сільських і волосних комітетів супроводжувалися гострою класовою боротьбою. Як правило, комітети обиралися на селянських сходах, де правом голосу користувалося здебільшого все доросле населення. Незважаючи на загальноселянський характер комітетів, В.І.Ленін бачив у них одну з тих організацій, яку можна використати для згуртування селянської бідноти, формування союзу робітничого класу і селянства¹².

Повсюдно волосні й сільські комітети були вєстановими. В зв'язку з цим, користуючись неорганізованістю широких мас селянства, куркулі, представники інтелігенції, священники, а подекуди навіть поміщики часто перехоплювали в них ініціативу створення цих організацій. Природно, що останні ставали й керівниками тих комітетів. Так, завідувач відділом по зносинах з провінцієв Тимчасового комітету Державної думи Тимофєєв повідомляв міністру внутрішніх справ, що "населення Південно-Західного краю особливо невдоволене своїми комісарами, які всюду є крупними землевласниками. Спостерігаються випадки спроб з боку комісарів організувати волосні комітети головним чином із землевласників та їх орендарів"¹³. Створені таким чином комітети ставали захисниками інтересів поміщиків та куркулів.

Про своє невдоволення виборами трудяче селянство перш за все заявляло до Рад робітничих і солдатських депутатів. Характерна щодо цього заява, яку 8 квітня 1917 р. надіслали селяни с.Іванівка Ісаєвської волості Ананьївського повіту Херсонської губернії до селянської секції Одеської Ради робітничих депутатів. У ній описувалися вибори, що відбулися в селі "під тиском", завдяки чому у волосний комітет пройшли особи, які стояли далеко від інтересів селянства - мировий суддя, його дружина та ін. "Ці особи небажані селянам, - сповіщалося у заяві, - і ми просимо сприяння, щоб позбавитися від їх представництва, тим більше, що ми замість них можемо обрати своїх селян"¹⁴.

У селах, розташованих поблизу промислових центрів та в районах дислокації солдатських гарнізонів, організація волосних та сільських виконавчих комітетів проходила за активною участю революційно-настроєних робітників та солдатів. Як правило, на чолі таких комітетів ставали революційно настроєні жителі волості чи села, колишні солдати-фронтівники, а подекуди й робітники, що оселилися з тих чи інших причин на селі.

У тих волостях і селах, де трудяче селянство було свідомішим, бідняцька його частина згуртованою, демократично обрані комітети ставали справжніми захисниками інтересів селянських мас. Характерний щодо цього Чорнобильський волосний комітет Київської губернії. 22 березня він прийняв рішення про виселення за межі волості місцевого попа як прибічника монархії. Губернський комісар визнав такі самостійні дії комітету неприпустимими й нагадав йому, що вся повнота влади належить Тимчасовому уряду, а його представниками на міс-

¹² Див.: Ленін В.І. Повне збір. творів, т.7, с. 184, 185.

¹³ Революционное движение в России в апреле 1917 г. ..., с.318.

¹⁴ Одеський обидержархів, ф.3829, оп.1, спр.115, арк.63.

цях є комісари, на що волосний комітет відповів: "Чорнобильський виконавчий комітет наділений довірою всього населення Чорнобильської волості і тому вважає себе правомочним органом місцевої влади... Що ж стосується панів комісарів, то вони ... є представниками виконавчої влади і виконують вказівки Тимчасового уряду..."¹⁵.

Муратівський волосний комітет Старобильського повіту Харківської губернії на зборах, що відбулися 4-5 квітня 1917 р., вирішив виділити в поміщиків зброю, продавати запаси зерна за цінами, встановленими самими селянами, значно знизити орендну плату, оподаткувати поміщицькі землі та ін.¹⁶

12 березня 1917 р. у с.Римарівка Гадяцького повіту Полтавської губернії відбувся сход жителів названого села й навколишніх сіл, учасники якого, гаряче привітавши звістку про повалення самодержавства, вибрали волосний комітет. Деякі з селян тут же висловились за необхідність організації сільської бірності в "союз" або "товариства для обробітку землі"¹⁷.

Незважаючи на різні назви, функції новостворених сільських та волосних комітетів були в основному однакові: вони брали в свої руки керівництво всім адміністративно-політичним і господарським життям на місцях. Боячись революційної ініціативи селянських мас, прагнучи зберегти владу в руках цнзових елементів, буржуазно-поміщицький Тимчасовий уряд вирішив поставити волосні та сільські комітети під свій контроль, зробити їх своїми органами влади на селі. З цієї мети він передав організацію волосних комітетів повітовим комісарам. Таке рішення, зафіксоване у виданій 19 березня 1917 р. постанові Тимчасового уряду про волосне управління, зобов'язувало створювати на місцях волосні комітети, до яких тимчасово, до влаштування волосного земства, переходили функції волосного управління. До їх складу Тимчасовий уряд пропонував залучати "місцевих землевласників і всі інтелігентні сили села". Особливо підкреслювалось, що при організації волосних комітетів спиратися на вже існуючі волосні комітети необхідно лише в тому випадку, коли вони "є життєдіяльними, працюючими і вселяють найбільшу довіру населенню"¹⁸. Останній пункт, як це очевидно, був потрібний авторитетному уряду для протиставлення цих комітетів селянським, які виникли раніше й вважались демократичними за своїм складом. Уряд буржуазії визначав волосні виконавчі комітети як тимчасові органи, котрі незабаром мають замінити земства.

Таку позицію підтримували всі дрібнобуржуазні партії. Зокрема, есери виступали за представництво у волосних виконавчих комітетах всіх станів, активну участь у них інтелігенції, діячів кооперації та земств.

Отже, після Лютневої буржуазно-демократичної революції в питанні про створення нових органів на селі зіткнулися, з одного боку, класові інтереси буржуазії й поміщиків, які прагнули підпорядкувати селянські організації своєму контролю, а з другого - інтереси трудящого селянства, що виступало за створення органів революційної влади.

Проте спроби Тимчасового уряду взяти в свої руки організацію волосних комітетів і перетворити їх у низову ланку буржуазної влади не увінчались успіхом. Більшість волосних виконавчих комітетів, як і раніше, створювалася за

¹⁵ ЦПАИР СРСР, ф.398, оп.2, спр.104, арк.48.

¹⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине : Сб. документов и материалов. - Киев, 1957, т.1, с.268.

¹⁷ Газета Гадяцького земства, 1917, 20 марта.

¹⁸ Революционное движение в России после свержения самодержавия : Сб. документов. - М., 1957, с.440.

ініціативою самих селян. Подекуди селянські маси організовано виступали проти нав'язування зверху таких комітетів. Свідченням цього є, наприклад, постанова з'їзду селян Херсонської губернії, що проходив у Херсоні 3-4 квітня: "В тих місцях, де комітети налагоджені за призначенням і вказівками зверху з метою проведення в комітети своїх людей, призначити нові вибори на началах народовладдя"¹⁹.

Більшовицька партія вітала створення волосних і сільських комітетів, розглядаючи їх як органи боротьби селянства проти поміщиків, проти буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду. В.І.Ленін неодноразово підкреслював велику роль селянських комітетів у боротьбі за революційне вирішення аграрного питання. Так, 10 квітня 1917 р. у промові на мітингу в Ізмайловському полку він говорив: "Землю селянські комітети повинні негайно відібрати у поміщиків..."²⁰. Але щоб виконати це завдання, комітети повинні були позбавитися поміщицько-куркульських елементів у них. Тільки складаючись з представників трудяшого селянства, вони могли стати захисниками інтересів бідняцько-середняцьких мас.

На кінець квітня 1917 р. волосні виконавчі комітети вже функціонували в багатьох селах України. Як і по країні в цілому, в них відбувалася гостра боротьба за представництво між біднотою та куркульством.

В цілому більшість волосних комітетів були загальностанові, проте представникам від селян належала в них абсолютна більшість. Вони являлись найдемократичнішими органами влади на селі в системі буржуазної держави, що визначило революційну спрямованість діяльності багатьох із них²¹.

Поряд із Радами селянських депутатів, волосними та сільськими виконавчими комітетами, земельними комітетами на Україні в березні - квітні 1917 р. почали виникати такі організації, як "крестьянские союзы", та "селянські спілки". "Крестьянские союзы" були популярними ще з часів першої російської революції, коли селянство створило їх як широку безпартійну демократичну організацію. В ті роки В.І.Ленін оцінював цю організацію як дійсно народну, масову, здатну застосовувати революційні методи боротьби²². Але й тоді "крестьянский союз" був загальноселянською організацією. Скориставшись з його популярності серед селянських мас, такі партії, як "народні соціалісти", частково есери, а також дрібнобуржуазні кооператори, після перемоги Лютневої революції вирішили створити під такою назвою організацію, покликану насамперед стримувати революційний рух.

Найбільшого поширення "крестьянские союзы" набули на Катеринославщині, що пояснювалося наявністю тут значного прошарку куркулів, яким належало 22,5% усієї землі в губернії²³.

Організацію комітетів "крестьянского союза" в кінці березня - на початку квітня 1917 р. дрібнобуржуазні партії та кооператори розпочали і в Таврійській губернії. Так, 12 квітня питання про організацію повітового "крестьянского союза" і його комітетів на місцях обговорювалося на засіданні Дніпровського повітового виконавчого комітету. На ньому була прийнята ухвала: "просити волосні комітети організувати волосні "крестьянские союзы", вибрати по I делегату

¹⁹ Революционное движение в России в апреле 1917 г., с.649.

²⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.31, с.182.

²¹ Осипова Т.В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1974, с.60-61.

²² Див. : Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.12, с.311.

²³ Крестьянский союз, 1917, 17 авг.

від них для організації повітового "крест'янського союзу"²⁴. Для цього 18 квітня скликалися збори представників від волостей, на яких був обраний Дніпровський повітовий комітет "крест'янського союзу". Після його створення розпочалася організація відділень "союзу" і по селах. Так, 21 квітня був створений "крест'янський союз" у Хорлах²⁵.

Деякого поширення "крест'янських союзів" набули в Херсонській та Чернігівській губерніях. Зокрема, 25 березня 1917 р. був створений повітовий "крест'янський союз" у Єлисаветграді²⁶, 7-9 квітня 1917 р. - Чернігівський губернський комітет "крест'янського союзу"²⁷.

За допомогою цих "союзів" куркульство й есери, що представляли його інтереси, намагалися утримати селянство під своїм впливом. Але всупереч їм у "крест'янських союзах", як і в інших організаціях, що об'єднували селянство в цілому, розгорнулася боротьба між сільською буржуазією та біднотю.

В інтересах земної верхівки села українські есери в цей час розгорнули широку діяльність по організації "селянських спілок", протиставляючи їх Радам селянських і батрацьких депутатів. Щоб об'єднати селян у "селянські спілки" і, отже, підпорядкувати їх своєму впливові, партія українських есерів пускала в хід всі засоби. З тією метою вона намагалася використати піднесення національно-визвольного руху на Україні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. Своєю пропагандою й агітацією українські есери направляли перш за все на те, щоб відволікти широкі маси селянства від важливих соціальних питань. Засновувачі "селянських спілок", вони спрямовували їх діяльність в інтересах куркульства.

З самого початку ривчення "селянських спілок" робітничий клас України і його політичний авангард - більшовики розглядали ці куркульсько-націоналістичні організації як перешкоду на шляху консолідації революційних сил на селі. Так, коли на початку травня 1917 р. на загальних зборах Полтавського губернського громадського комітету обговорювалося питання про представництво селян у Раді робітничих і селянських депутатів, депутати Ради - більшовики, повідомлялося в кореспонденції з Полтави, "ніх не хотіли погодитись з тим, аби представництво від селян було організовано українською губернською спілкою. Вони стояли на тому, щоб представництво від селян було організовано в Раді селянських депутатів". Селянська спілка "не підходить для того, бо вона "націоналістична організація"²⁸. Таке ставлення з боку Рад робітничих і солдатських депутатів до селянських спілок спостерігалося в багатьох містах України. Причому, як відзначалося в одній із статей єлисаветградської газети "Известия Юга" від 19 травня 1917 р., незгода між спілками й Радами "набирає чим далі, то все більш гострих форм".

Щоб організаційно закріпити свій вплив у створених ними "селоспілках", українські есери скликали 28 травня 1917 р. у Києві так звані Всеукраїнський селянський з'їзд. Забезпечивши собі керівну роль у всіх обраних з'їздом органах, українські дрібнобуржуазні партії зосередили свої зусилля на використанні його рішень для підкорення селянських мас своєму впливові.

²⁴ Известия Аleshковского городского исполнительного комитета, 1917, 4 мая.

²⁵ Известия Днепроvского уездного и Аleshковского городского исполнительных комитетов, 1917, 14 мая.

²⁶ Южный кооператор, 1917, № 7, с.161; Революционное движение в России после свержения самодержавия, с.336.

²⁷ Селянин, 1917, № 3/6, с.50-51.

²⁸ Народна воля, 1917, 17 трав.

Широку діяльність по створенню "селянських спілок" українським есерам вдалося розгорнути в непромислових губерніях України. Проте це не виключало паралельного існування там і Рад селянських депутатів, волосних та сільських земельних комітетів та ін. Навіть у губерніях, де селянські спілки набули найбільшого поширення, вони не всюди організувалися.

Наявність "крест'янських союзів" та "селянських спілок" надзвичайно ускладнювала боротьбу більшовиків України за згуртування селянських мас, за створення революційних селянських організацій, насамперед Рад селянських і батрацьких депутатів, за здобуття більшості в них. Долаючи впертий опір угодців, і зокрема українських есерів, більшовики всі свої зусилля спрямовували на те, щоб у ході загальнодемократичного селянського руху виділити й організувати пролетарські та напівпролетарські верстви села, перетворити їх в активну революційну силу, надійного союзника робітничого класу.

Велика організаційна й агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків, власний життєвий досвід переконували широкі маси селянства в тому, що існування багатьох форм селянських організацій роз'єднує їх сили в боротьбі за вирішення головного для них земельного питання. Із загостренням класової боротьби на селі трудяше селянство, особливо біднота, все більше висловлювало невдоволення куркульськими "крест'янськими союзами" та "селянськими спілками", прагнучи до об'єднання у Ради селянських депутатів. Цим пояснюється той рух за ліквідацію губернських, повітових і волосних "крест'янських союзів" та "селянських спілок" і утворення Рад селянських депутатів, який з липня 1917 р. розгорнувся на Україні. Так, на з'їзді Рад селянських депутатів Дніпровського повіту Північної Таврії, що відбувся 15-18 липня 1917 р. в Слешках, було прийняте рішення про необхідність ліквідації "крест'янських союзів" і утворення волосних та сільських Рад селянських депутатів. Там же, де "крест'янських союзів" не існувало і не створено Рад селянських депутатів, відзначала резолюція з'їзду, останні слід організувати негайно²⁹.

Найширшого розмаху процес ліквідації "крест'янських союзів" і організації Рад селянських депутатів набрав у Катеринославській губернії. Так, 6 серпня Олександрівський повітовий з'їзд "крест'янського союзу", на який прибули делегати від 23 волостей, прийняв рішення про ліквідацію повітового "крест'янського союзу" й утворення Ради селянських депутатів³⁰. Селянські збори с.Голубівка Словоносербського повіту в серпні 1917 р. ухвалили скасувати "крест'янський союз", а замість нього організувати Раду селянських депутатів³¹. Подібні явища відбувалися й в інших місцях³².

13-15 серпня в Катеринославі проходив другий губернський селянський з'їзд, на якому з восьми повітів губернії п'ять уже були представлені повітовими Радами селянських депутатів³³. Після обговорення питання про ставлення до Рад селянських депутатів його учасники прийняли резолюцію про необхідність організації селянства Катеринославщини в Ради. Разом з тим делегати з'їзду засудили такі організації, як куркульські "крест'янские союзы", і висловилися "за революційне єднання Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів"³⁴. Ця ухвала селянського з'їзду Катеринославської губернії свідчи-

²⁹ Известия Днепропетровского уездного и Алешковского городского исполнительных комитетов, 1917, 20 июля.

³⁰ Трудовой народ, 1917, 17 авг.

³¹ Крестьянский союз, 1917, 2 сент.

³² Летопись революции, 1927, № 5/6, с.180-182.

³³ Трудовой народ, 1917, 24 авг.

³⁴ Крестьянский союз, 1917, 20 авг.; Воля, 1917, № 7, с.5-6.

да про значні зрушення в свідомості широких мас селянства, їх намагання покінчити з впливом куркульства в селянських організаціях. Тут же була створена Катеринославська губернська Рада селянських депутатів.

Повільніше відбувався процес ліквідації селянських спілок. Це пояснювалося тим, що в умовах здійснюваної Тимчасовим урядом імперіалістичної великодержавної політики Центральної ради й українським буржуазно-націоналістичним партіям за допомогою соціалістичної фразеології та демагогічних лозунгів вдалося поширити свій вплив на частину українських селян, солдат, інтелігенцію, ремісників. В значній мірі на настрої останніх впливала невирішеність національного питання Лютневою буржуазно-демократичною революцією.

Щоб вивільнити селянські маси та їх організації з-під впливу буржуазно-націоналістичної Центральної ради, більшовикам України потрібно було провести серед них велику роботу. Тому місцеві більшовицькі організації спрямовували свою діяльність серед селян на викриття та політичну ізоляцію дрібнобуржуазних партій взагалі й українських буржуазно-націоналістичних партій зокрема, на завовання більшості в революційних селянських організаціях, насамперед Радах селянських депутатів. Значну увагу при цьому вони приділяли організації Рад селянських і батрацьких депутатів. Ґрунт для успішного виконання цього завдання був підготовлений всією попередньою величезною політичною роботою більшовиків у масах та їх революційних організаціях. Так, за нашими підрахунками, в період двовладдя на Україні утворилося 4 губернських і 38 повітових Рад селянських депутатів. На серпень губернські Ради селянських депутатів існували вже у восьми губерніях, а з організацією у жовтні 1917 р. Волинської губернської Ради селянських депутатів процес їх створення на Україні завершився.

На 4 серпня 1917 р., за даними статистичного відділу виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів, на Україні налічувалося 52 повітові Ради селянських депутатів (54,2% до загальної кількості повітів)³⁵. В цілому ж темпи їх організації на Україні дещо відставали від центральних губерній Росії. Всього на кінець 1917 р. на Україні нами виявлено 70 повітових Рад селянських депутатів, що складало 74% загальної кількості повітів.

Значна частина селянства України в цей час ще вірила українським дрібнобуржуазним партіям, про що насамперед свідчила кампанія виборів до Установчих зборів. Вона проходила в гострій боротьбі політичних партій, які при цьому відводили велику роль і селянським організаціям. Так, буржуазно-націоналістична газета "Нова рада" 18 листопада 1917 р. повідомляла, що по селах Чернігівщини шириться більшовицька агітація по виборах до Установчих зборів. Гасла більшовиків, констатувала газета, так приваблюють селян, що селянській спілці загрожує велика небезпека. У Борзнянському повіті є цілі села, які вже змовилися подати списки за більшовиків.

Найбільшу активність серед українських дрібнобуржуазних партій в ході виборів до Установчих зборів виявили українські есери, які використовували цю кампанію для пропаганди своїх націоналістичних лозунгів та насадження по селах куркульських селянських спілок. В цьому пересвідчує, зокрема, резолюція передвиборчої конференції УПСР, що відбулася в Києві 5-6 вересня 1917 р.: "на виборах до Всеросійських Установчих зборів конференція... визнає потрібним найтісніший контакт у цій справі з селянською спілкою"³⁶.

³⁵ Вінницький обддержархів, ф.4364, оп.1, спр.4, арк.50.
³⁶ Боротьба, 1917, № 10, с.7-10.

Хід виборів до Установчих зборів на Україні показав, що хоч у свідомості більшості селянських мас сталися значні зрушення вліво, проте на них ще мали неабиякий вплив есери. Так, партія українських есерів, яка виступала на виборах у блоці з українськими соціал-демократами, одержала 3,9 млн. голосів, тобто більше половини всіх голосів, а разом з російськими есерами - 77%³⁷.

Для успішної боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні необхідно було викрити перед трудящими масами і особливо перед селянством контрреволюційну сутність Центральної ради й українських буржуазно-націоналістичних партій. Вирішальне значення для згуртування широких мас навколо пролетаріату та його авангарду більшовиків мали перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді, ленінські Декрети про мир і землю, які викликали величезне революційне піднесення серед робітників і селян України.

Під революціонізуючим впливом ленінського Декрету про землю українське селянство швидко втрачало залишки довіри до Центральної ради. На селі все ширше розгорталась і загострювалась класова боротьба. Селяни приймали рішення про ліквідацію куркульсько-націоналістичних селянських спілок, переобирали ті селянські організації, які не виконували їх волі, створювали революційні Ради селянських депутатів, що відіграли важливу роль в ізоляції українських дрібнобуржуазних партій і переході основних мас селянства на бік Радянської влади. Масового характеру цей процес набрав після I Всеукраїнського з'їзду Рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Характерна щодо відображення цього резолюція Петрово-Олександрівського сільського комітету Площанської волості Полтавської губернії, прийнята 19 грудня 1917 р. У ній вказувалося, що Центральна рада "йде в розрив з робітниками, а також з селянською біднотою". Селяни визнали необхідність "ліквідації селянської спілки", що існує для підтримки "Центральної ради, тобто тої, яка обрана без відома народу і захищає свої інтереси, а не біднішого класу". Вони також висловили цілковиту підтримку більшовицькій партії і владі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁸.

Отже, як і по всій країні, на Україні після повалення самодержавства повсюдно виникли різні типи селянських організацій. Це було проявом творчої ініціативи широких мас трудящого селянства, його прагнення до згуртованості. Основні класи суспільства, а також політичні партії приділяли велику увагу закріпленню впливу на ці організації, оскільки від нього залежало питання про політичне керівництво багатомільйонним селянством. Буржуазія прагнула мати на селі організації, які б утримували селянські маси від революційного вирішення земельного питання. Добровільними помічниками її стали дрібнобуржуазні партії, особливо народні соціалісти, трудовики, а також есери, вся політика яких зводилась до угодовства, тобто до спроб домогтися покращення становища трудящих шляхом реформ, дрібних поступок з боку буржуазії. Боротьбі з буржуазією за трудяще селянство, робітничий клас і його авангард - більшовицька партія висунула ідею створення селянських організацій, спільних у своїй основі з організаціями робітників і солдатів. Ними були Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. В.І.Ленін визначив повсякденне створення Рад селянських депутатів як справу гігантської ваги, яку треба підтримати

³⁷ Див.: Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.40, с.3, 18.

³⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 - апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов. - К., 1962, с.487.

всіма силами, найпевнішу і єдину запоруку "успіху революції, успіху свободи, успіху визволення Росії від ярма і кабали поміщиків"³⁹.

Виходячи з цих вказівок вождя, більшовики розгорнули велику роботу серед селянських мас та їх організацій. Перевиховати, переконати трудяче селянство, роз'яснити йому помилковість тактики і шкідливість угодовської політики дрібнобуржуазних партій - таке було першочергове завдання більшовиків у боротьбі за бідняцькі та середняцькі маси.

Особливу увагу при цьому більшовицька партія приділяла організації сільськогосподарського пролетаріату, надійному провіднику свого впливу на селі. "Завдання негайної і особливої організації в селах Рад робітничих депутатів, - відзначив В.І.Ленін, - тобто Рад сільськогосподарських найманних робітників, окремо від Рад інших селянських депутатів, висувається при цьому дуже настійно"⁴⁰.

У роботі по згуртуванню селянства більшовики України, як і країни в цілому, спиралися на робітничий клас, який через свої Ради вживав дійових заходів для зміцнення союзу з біднішим селянством. Саме Ради робітничих депутатів, як органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, всупереч намірам меншовиків і есерів, під тиском мас багато зробили для зміцнення зв'язку з селом, для створення Рад селянських депутатів. Разом з тим більшовики підтримували й інші демократичні селянські організації, зокрема волосні і сільські виконавчі комітети, волосні земельні комітети. Найбільш масовими з них у 1917 р. були волосні земельні комітети. За підрахунками Т.В.Осипової, на осінь 1917 р. у 54 губерніях Росії нараховувалося її 680 волосних земельних комітетів, тобто вони існували у 80% волостей⁴¹. На Україні їх на кінець 1917 р. організувалося понад 1500⁴².

На даному етапі вивчення питання про волосні та сільські селянські комітети нема можливості дати їх кількісні підрахунки в 1917 р. Процес виникнення й аналізу матеріалів про них ще відбувається. Але, як відзначають радянські дослідники, вони склалися в основному з представників трудяшого селянства і по суті виконували функції низових Рад селянських депутатів⁴³.

З розвитком і поглибленням революційної боротьби за перемогу соціалістичної революції, зростанням більшовицького впливу на селі склад Рад селянських депутатів, волосних і сільських селянських комітетів, волосних земельних комітетів все більше змінювався на користь бідняків та середняків. Це посилювало роль названих організацій у розвитку селянського руху, в активізації трудящих мас села у політичній боротьбі.

В. І. М а р о ч к о

В.І.ЛЕНІН ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СЕЛЯН

Побудова в СРСР суспільства розвинутого соціалізму є одним з найвеличніших підсумків історичного шляху розвитку вашої багатонаціональної країни з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

³⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів, т.31, с.262.

⁴⁰ Там же, с.54.

⁴¹ Осипова Т.В. Указ. соч., с.140.

⁴² Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. - К., 1973, с.37.

⁴³ Мишич І.І. История Великого Октября. - М., 1973, т.2, с.861; Моисеева О.Н. Совети крестьянских депутатов в 1917 году. - М., 1967, с.39.

Утвердження соціалістичного способу життя радянського народу, створення умов для всебічного розвитку особи - яскраве свідчення переваг соціалізму. "Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, - зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду КПРС, - такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності"¹.

Проблема соціального розвитку села постійно знаходилася в центрі уваги аграрної політики партії. Сьогоднішні темпи розвитку сільськогосподарського виробництва створюють умови для успішного вдосконалення всіх сфер життя сільського населення, що зумовлюється необхідністю дослідження закономірностей формування радянського способу життя колгоспного селянства.

Основною політичною передумовою утвердження нового способу життя явилась перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона поклала початок становленню нових суспільних відносин на селі. В Росії по-справжньому розпочався процес "... визволення від ярма капіталу; з безодні страждань, мук, голоду, здичавіння до світлого майбутнього комуністичного суспільства, загального добробуту і міцного миру..."².

У декретах II Всеросійського з'їзду Рад, "Декларації прав експлуатованого і трудового народу", Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б), сформовані основні завдання партії в подоланні старого та становленні нового способу життя селян. Перед молодим Країною Рад постало одне з найскладніших і найважливіших питань революції - організація "по-новому найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей"³.

Перші успіхи в утвердженні нового способу життя трудящих були закріплені в Конституції РРФСР, у розробці якої активну участь приймав В.І.Ленін. Саме вона офіційно закріпила проголошені Великим Жовтнем скасування приватної власності на землю, законодавчо утверджуючи загальнонародну власність на неї.

Особливість формування соціалістичного способу життя на селі полягала в тому, що саме соціалістична революція могла довести до кінця завдання аграрного перевороту на селі, розпочатого буржуазно-демократичною революцією. На відміну від буржуазно-демократичних революцій на Заході, де село переходило на шлях капіталістичного розвитку, в умовах встановлення диктатури пролетаріату село ставало на соціалістичний шлях розвитку. Націоналізація землі створила сприятливі умови для творення нових суспільних відносин на селі. Із усіх політичних партій, які по-різному відстоювали інтереси селянства, тільки Комуністична партія послідовно тримала курс на остаточне звільнення селян від мук голоду і страждань, породжених капіталізмом та залишками кріпацтва. В.І.Ленін зазначав, що тільки більшовики "завдяки перемозі пролетарської революції, допомогли селянству довести буржуазно-демократичну революцію дійсно до кінця"⁴.

Завдання полягало в тому, щоб різними методами залучити селян до творення нових форм життя на селі. Висунутий партією лівих есерів принцип рівняльного розподілу землі далеко не відповідав завданням соціалістичного перетворення села, а, навпаки, сприяв поширенню дрібнотоварного виробництва,

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. - К., 1976, с.98.
² Ленін В.І. Повне збір. творів, т.36, с.75.
³ Там же, с.162-163.
⁴ Там же, т.37, с.311.

яке "породжує капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і в масовому масштабі"⁵.

Переважна частина тяглової сили, реманенту, сільськогосподарських машин знаходилася в руках заможних селян, сільської буржуазії, що при зрівняльному розподілі землі створювала умови для експлуатації бідного селянства.

Більшовики погодилися зі зрівняльним розподілом землі, тому що він відповідав загально-демократичним вимогам селянських мас, що, безперечно, сприяло ліквідації поміщицьких господарств, середньовічних устоїв життя селян, створювало передумови для прогресивних форм людського співжиття на селі. Селяни повинні були на власному досвіді переконатись у недоцільності такого характеру розподілу землі. Класова боротьба на селі, що бурхливо розгорнулася влітку і восени 1918 р., свідчала про перехід селян до соціалістичних перетворень. Досвід мас, охоплених енергією революційних перетворень, переконував, що зрівняльний розподіл землі не приведе селян до кращого життя.

Уже в "Основному Законі про соціалізацію землі" Комуністична партія орієнтувала селян на створення нових форм господарювання. Такими формами були комуні, товариства по спільному обробітку землі та артіль. Соціальна політика Радянської держави, законодавство, правове регулювання соціальних процесів, класова направленість податкової політики сприяли зміцненню колективних форм господарювання на селі, направляючи їх у русло соціалістичного будівництва. Першими паростками соціалістичних перетворень на селі стали колгоспи та радгоспи, створені в роки громадянської війни. Бідніше селянство перейшло на шлях корінного перетворення всього укладу життя. В.І.Ленін підкреслював, що селяни "починають усвідомлювати себе, прокидаються, тягнуться до живої, творчої, великої роботи, братися самостійно до будівництва соціалістичного суспільства"⁶. Саме в соціалізмі вони бачили справжній ідеал соціальної справедливості.

Класова боротьба на селі підняла до активного суспільно-політичного життя селянство. Біднота почала організовуватися в боротьбі за радянську владу на селі. Саме організаціям сільської бідноти В.І.Ленін надавав великого значення в справі соціалістичного перетворення села. Комуністична партія спиралася на них у своїй роботі на селі. Комітети бідноти, Ради селянських депутатів, партійні та комсомольські осередки вели непримиренну боротьбу проти експлуаторських елементів на селі. Велику роль у цій боротьбі В.І.Ленін відводив Радам. Він писав, що Ради повинні стати "органами класового панування, органами пролетарської влади на селі"⁷.

Аграрна політика партії, система економічних і юридичних заходів Радянської держави, здійснювана під керівництвом В.І.Леніна, обмежували й витісняли експлуаторів. "Радянська влада всю силу своєї допомоги несе селянам-трудівникам, біднішим і середнім селянам, - підкреслював В.І.Ленін, - які становлять величезну більшість.

Радянська влада не дає ходу куркулеві, багатієві, власникові, спекулянтові, тому, хто хоче наживатися не працюючи, тому, хто хоче розбагатіти на нужді і голоді народу"⁸.

Важливим віхом у творенні нового способу життя селян стала затверджена в березні 1921 р. X з'їздом РКП(б) нова економічна політика (неп). Це була

⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.41, с.6.
⁶ Там же, т.35, с.192.
⁷ Там же, т.38, с.187.
⁸ Там же, т.39, с.273.

довгострокова програма боротьби Комуністичної партії і Радянської держави за утвердження нового способу життя трудящих. Та дрібнотоварне виробництво ще досить міцно трималося на селі, пронизуючи всі сфери селянського життя. Переважно натуральний характер селянського господарства навчив селян "жити і працювати нарізно"⁹.

Такий спосіб виробництва в селянському господарстві визначав спосіб життя селян, їх установки, погляди, звички, традиції. Селяни звикли до "дрібно-буржуазного і буржуазного хазяйнування"¹⁰. Це означало, що дрібнобуржуазний погляд "мені б урвати якнайбільше, а там хоч трава не росте"¹¹, пронизував всі сфери їх життя: виробничу, побутову, духовну. Селянство звикло дивитись на все державне, казенне з недовір'ям. Капіталізм залишив у їх житті тяжкий слід.

Важливу роль в подоланні дрібнобуржуазних настроїв сільського населення відіграла широко розгалужена система кооперації: споживча, сільськогосподарська, кредитна. Через неї Комуністична партія дієво впливала на формування нової трудової дисципліни, нової організації праці. Такі форми роботи сприяли поступовому подоланню дрібноселянського індивідуалізму та становленню соціалістичного колективізму.

Нова економічна політика передбачала збереження і зміцнення союзу робітничого класу й селянства, що було основною політичною умовою в становленні нових форм життя на селі. Така лінія партії вела до зміцнення промисловості, важливої умови індустріального озброєння сільського господарства - основи добробуту сільського населення.

Керівна роль в утвердженні нового способу життя на селі належала робітничому класові, покликаному надати допомогу селянству. "Тільки пролетаріат, - вказував В.І.Ленін, - в силу економічної ролі його у великому виробництві, - здатний бути вождем усіх трудящих... Тільки цей клас може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати"¹².

Розроблений В.І.Леніним план соціалістичної перебудови сільського господарства одночасно став бойовою програмою партії в утвердженні нового, соціалістичного способу життя селян. Визначною ланкою в перебудові всього укладу селянського життя було створення міцної матеріально-технічної бази сільського господарства. В.І.Ленін неодноразово підкреслював, що "тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі. Ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба"¹³.

В селах країни працювали виїзні культурно-освітні, ремонтні бригади робітників. Вони здійснювали ремонт сільськогосподарського реманенту під час підготовки до збиральної та посівної кампаній, провадили лекційну роботу по пропаганді агротехнічних знань. Така допомога сприяла створенню матеріальної основи "для величезного підвищення продуктивності землеробської і взагалі сільськогосподарської праці"¹⁴.

⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.38, с.59.

¹⁰ Там же, с.373.

¹¹ Там же, т.36, с.185.

¹² Там же, т.33, с.24; т.41, с.295.

¹³ Там же, т.43, с.53.

¹⁴ Там же, т.41, с.170.

В.І.Ленін направляє всі зусилля партії, Радянської держави на підвищення матеріального добробуту селян. Умови життя в селян набагато складніші, ніж у робітників. Селяни повинні жити так, щоб у кожного був хліб, "щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно", щоб були збудовані хороші будинки для бідноти¹⁵.

Таким чином, у тісному поєднанні матеріально-технічної бази сільського господарства з перевагами соціалістичних форм господарювання вбачав В.І.Ленін основу формування нового способу життя селян.

Провідне місце в утвердженні нового способу життя селян належало успішному проведенню культурної революції. Боротьба з неписьменністю, оволодіння основами агрономічних наук, становлення та розвиток системи радянської освіти сприяли докорінним змінам у свідомості колгоспного селянства.

Здійснення ленінського кооперативного плану в нашій країні довело його глибоку науковість і закономірність. Перемога колгоспного ладу свідчала про утвердження соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві. Це – подія історичної ваги. На ґрунті суспільних виробничих відносин корінним чином змінилась соціальна природа селянства. З політично безправного, відсталого, яким воно було до Жовтневої революції, селянство колгоспного села стало повноправним класом суспільства. За рахунок суспільних фондів споживання та доходів від власного садивного господарства значно поліпшились матеріальні умови їх життя. "Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, – писав В.І.Ленін, – як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту"¹⁶. Соціалізм створив умови для всебічного розвитку особи. Якісно новим став зміст праці при соціалізмі. Яскравим прикладом соціалістичного ставлення до праці явився рух стахановців сільськогосподарських ланів, що охопив одночасно всі сфери сільського виробництва. Збулись пророчі передбачення В.І.Леніна, що лише за умов соціалістичного господарювання "з'являється можливість роботи на себе, і до того ж роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури"¹⁷. Нові умови праці сприяли високому піднесенню соціальної активності колгоспного селянства, про що переконаливо свідчать їх участь у соціалістичному змаганні.

Соціалізм розбудив селянство від середньовічної сплячки, підняв його до управління справами держави. Колгоспне селянство отримало право обирати й бути обраними у вищі органи державної влади. Демократизм радянської виборчої системи – суттєва риса соціалістичного способу життя селянства.

Важливі зміни відбулись і в сфері сімейно-побутових відносин. Встановлення спільної власності на засоби виробництва створило умови для усунення патріархальної сім'ї. Основана на власницькому принципі, вона втратила соціально-економічні основи для свого існування. Поступово формувались риси нового, соціалістичного побуту. Набирала силу радянська обрядовість. Суттєво змінилось становище жінки. Вона – активний учасник управління державою, представник у вищих органах державної влади. "Ми не залишили в справжньому розумінні слова каменя на камені з тих підлих законів про нерівноправність жінки, – писав В.І.Ленін, – ... залишки яких численні в усіх цивілізованих країнах на ганьбу буржуазії і капіталізму"¹⁸.

¹⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.35, с.197–198.

¹⁶ Там же, т.36, с.359.

¹⁷ Там же, т.35, с.190.

¹⁸ Там же, т.39, с.22.

Колгоспний лад як втілення соціалізму на селі вповнено входив в життя селян. Елементи соціалістичного способу життя селян, що формувалися в доколгоспному селі, знаходили своє повне вираження в колгоспному селі. Колективізм, патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, соціалістичне ставлення до праці і суспільної власності, зростання матеріального добробуту яскраво свідчили про утвердження нового, радянського способу життя колгоспного селянства. Основи його дальшого розвитку, народжені Великим Жовтнем, були закріплені в Основному Законі країни - Конституції СРСР.

Керівна й направляюча сила в становленні нового, соціалістичного способу життя на селі належала робітничому класу та його авангарду - Комуністичній партії.

З М І С Т

ДАНИЛІЧЕНКО О.П. Культурне шефство України над колективами будівників Байкало-Амурської залізничної магістралі.....	3
БОГДАНОВ О.Т. Роль трудових колективів у зміцненні дружби народів СРСР (на прикладі братерських зв'язків трудящих Києва і міст союзних республік у роки дев'ятої п'ятирічки)	11
БУЗАЛО В.Й. З досвіду інтернаціоналістсько-патріотичного виховання молоді на ударних комсомольських будовах Української РСР (1971-1975 рр.)	15
РУБЛЬОВ О.С. Участь Української РСР в освоєнні цілинних та перелогових земель Казахстану (1954-1974 рр.)	23
ТКАЧОВА Л.І. Розвиток культури українського села в передвоєнні роки (1938-1941 рр.)	31
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В. Зведений фінансовий баланс УРСР за 1929/30 рік як історичне джерело	36
ВОДОТИКА С.Г. Соціальний склад учасників колгоспного руху на Україні в 1921-1929 рр.	42
МОВЧАН О.М. Участь профспілок України у створенні продовольчого фонду в 1921-1922 рр.	46
ВЕРСТЮК В.Ф. Організація й діяльність робітничих загонів військово-продовольчого бюро на Україні у 1920 р.	51
РЕЄНТ О.П. Допомога робітничого класу селянству в зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства України (1920 р.)..	61
ТЕРЕШЕНКО Ю.І. Перші кроки по відродженню зруйнованого господарства України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)	67
ТИМЧЕНКО Ж.П. Організації селянства на Україні в 1917 р.	75
МАРОЧКО В.І. В.І. Ленін про закономірності формування соціалістичного способу життя селян	84

СОДЕРЖАНИЕ

ДАНИЛЬЧЕНКО А.П. Культурное шефство Украины над коллективами строителей Байкало-Амурской железнодорожной магистрали.....	3
БОГДАНОВ О.Т. Роль трудовых коллективов в укреплении дружбы народов СССР (на примере братских связей трудящихся Киева и городов союзных республик в годы девятой пятилетки)	11
БУЗАЛО В.И. Из опыта интернационально-патриотического воспитания молодежи на ударных комсомольских стройках Украинской ССР (1971-1975 гг.)	15
РУБЛЕВ А.С. Участие Украинской ССР в освоении целинных и залежных земель Казахстана (1954-1974 гг.)	23
ТКАЧЕВА Л.И. Развитие культуры украинского села в предвоенные годы (1938-1941 гг.)	31
КУЛЬЧИЦКИЙ С.В. Сводный финансовый баланс УССР за 1929/30 год как исторический источник	36
✓ ВОДОТКА С.Г. Социальный состав участников колхозного движения на Украине в 1921-1929 гг.	42
МОВЧАН О.Н. Участие профсоюзов Украины в создании продовольственного фонда в 1921-1922 гг.	46
ВЕРСТЮК В.Ф. Организация и деятельность рабочих отрядов военно-продовольственного бюро на Украине в 1920 г.	51
✓ РЕБЕНТ А.П. Помощь рабочего класса крестьянству в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства Украины (1920 г.)	61
ТЕРЕЩЕНКО Ю.И. Первые шаги по возрождению разрушенного хозяйства Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.)	67
ТИМЧЕНКО Ж.П. Организации крестьянства на Украине в 1917 г.	75
✓ МАРОЧКО В.И. В.И. Ленин о закономерностях формирования социалистического образа жизни крестьян	84

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский межведомственный сборник

научных трудов

Основан в 1975 г.

Выпуск 10

(На украинском языке)

Киев, издательство "Наукова думка"

Затверджено до друку вченою радою

Інституту історії АН УРСР

Редактор З.П.Богачук

Художній редактор І.П.Савицька

Технічний редактор І.Ю.Алексашина

Коректори Т.А.Обора, Г.Т.Коровниченко

Інформ. бланк № 6496

Підп. до друку 05.01.84. БФ 25571. Формат 70x108/16. Папір офс. № 1. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 8,05. Ум. фарбо-відб. 8,40. Обл.-вид. арк. 8,49. Тираж 500 пр.
Зам. 4-26 Ціна 1 крб.

Видавництво "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.